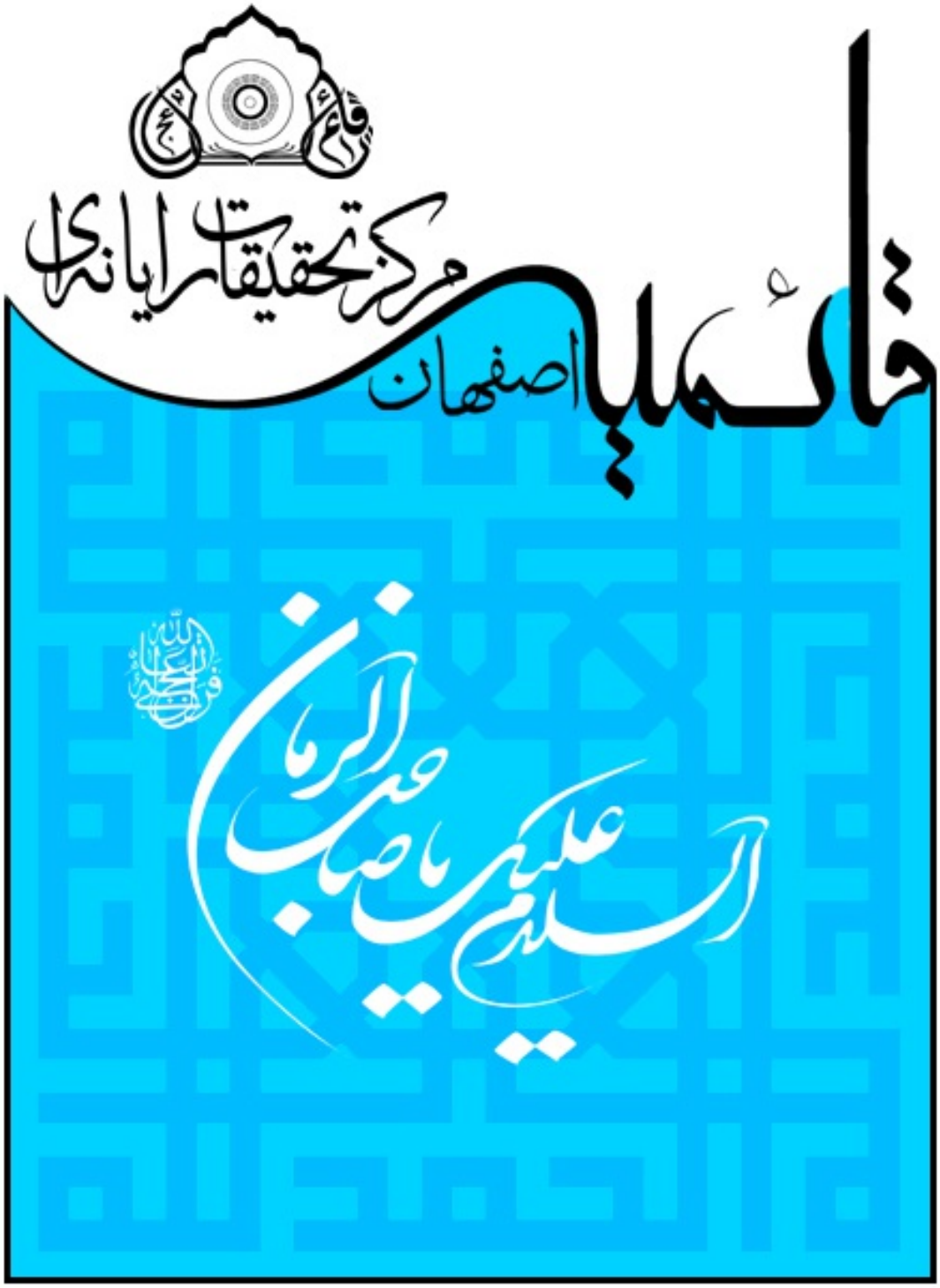

www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.ir

الدرر الكامنة

في المئة الثامنة

تأليف

العلامة المؤرخ الشيخ محمد بن أحمد بن عبد العزيز
عبد الحي بن العماد الحنبلي
المتوفى سنة ١٠٨٩هـ

المجلد الرابع

مجلس دائرة المعارف العثمانية
تحت مراقبة مكتب تحقيق المعارف الإسلامية

بسم الله الرحمن الرحيم

الدرر النجفیه من الملتقطات الیوسفیه

نویسنده:

یوسف بن احمد بن ابراهیم بحرانی آل عصفور

ناشر چاپی:

دار المصطفی صلی الله علیه و آله لإحیاء التراث

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

فهرست ----- ۵
الدرر النجفیه من الملتقطات الیوسفیه المجلد ۴ ----- ۷
اشاره ----- ۷
اشاره ----- ۷
۶۷ دره نجفیه فی حکم فضلات الإنسان من ریقه و عرقه و نحوهما ----- ۱۳
اشاره ----- ۱۳
أخبار حلیّه لعاب الإنسان و نحوه ----- ۱۴
۶۸ دره نجفیه فی تحقیق معنی العداله ----- ۱۹
اشاره ----- ۱۹
الأول: العداله لغه و اصطلاحا ----- ۲۰
اشاره ----- ۲۰
العداله فی اصطلاح الحکماء ----- ۲۱
العداله فی اصطلاح الفقهاء ----- ۲۲
اشاره ----- ۲۲
اختلاف العلماء فی معنی التقوی ----- ۲۲
تحقیق معنی الکبیره ----- ۲۳
تحقیق معنی المروءه ----- ۲۵
اختلاف العلماء فی أن الأصل فی المسلم العداله أم لا ----- ۲۸
المقام الثانی: الاکتفاء بالإسلام فی العداله ----- ۲۹
اشاره ----- ۲۹
أدله القول بأنّ العداله مجرّد الإسلام ----- ۳۵
المقام الثالث: فی تحقیق کون العداله حسن الظاهر ----- ۴۸
المقام الرابع: فی اتحاد مفهوم العداله ----- ۵۹

المقام الخامس: فیما لو علم المکلف من نفسه عدم عدالته ----- ۶۱
۶۹ درّه نجفیّه فی الاختلاف فی تحریف القرآن ----- ۷۱
۷۰ دره نجفیه فی شرح حدیث لأمیر المؤمنین علیه السّلام یذکر فیه عدله و زهده ----- ۹۱
اشاره ----- ۹۱
بیان ما لعله یحتاج إلی البیان فی هذا الحدیث و ما اشتمل علیه من الدرر الحسان ----- ۹۵
تحقیق مقال لدفع إشکال ----- ۱۰۶
تحقیق مقام و توضیح مرام ----- ۱۱۰
فی الجمع بین أخبار ذم الدنیا و مدحها ----- ۱۱۱
اشاره ----- ۱۱۱
عود علی بدء ----- ۱۱۲
فی الجمع بین (بلی النفوس) فی کلامه علیه السّلام و ما ورد من بقاء الأرواح ----- ۱۲۰
اشاره ----- ۱۲۰
عود علی بدء ----- ۱۲۲
درباره مرکز ----- ۱۵۰

الدرر النجفیه من الملتقطات الیوسفیه المجلد ۴

اشاره

نام کتاب: الدرر النجفیه من الملتقطات الیوسفیه موضوع: فقه استدلالی نویسنده: بحرانی، آل عصفور، یوسف بن احمد بن ابراهیم تاریخ وفات مؤلف: ۱۱۸۶ ه ق زبان: عربی قطع: وزیری تعداد جلد: ۴ ناشر: دار المصطفی لإحیاء التراث تاریخ نشر: ۱۴۲۳ ه ق نوبت چاپ: اول مکان چاپ: بیروت- لبنان محقق/ مصحح: گروه پژوهش دار المصطفی لإحیاء التراث

ص: ۱

اشاره

ص: ۲

ص: ۳

ص: ۴

ص: ۵

ص: ۶

ص: ۷

۶۷ دره نجفیه فی حکم فضلات الإنسان من ریقه و عرقه و نحوهما

اشاره

من المشهورات الشائعه و المذکورات الذائعه تحریم فضلات الإنسان من ریقه و عرقه و دموعه و نحوها، فلو وقع شی ء من هذه فی مائع حرم أکله، و لو عضّ علی فاکهه و نحوها بحیث تعدّت رطوبه فمه إلی ذلک المکان حرم، و نحو ذلک.

حتی إنّ بعض المعاصرین ادّعی اتفاق الأصحاب و الأخبار علی هذا الحکم، حیث إنّه سئل عن العرق المتساقط فی مرق اللحم و نحوه، فکتب فی الجواب:

(فأمّا تحریم الإنسان و کل شی ء منه أکلا و شربا فلا أعلم أحدا من المتقدمین و المتأخرین خالف فی ذلک، و مناطیق (۱) الأخبار مصرحه بذلک، و لا أعلم أحدا استثنی من ذلک العرق المختلط بالمرق، علی أن المستثنی علیه البیان و إقامه البرهان، و نحن باقون علی عموم الحکم حتی یثبت المزیل، و اللّه الهادی إلی سواء السبیل) انتهی.

أقول: أمّا ما ادّعاه من اتفاق الفقهاء علی ذلک فإنه لا یخفی علی من راجع کتبهم أنه لم یصرح أحد منهم بهذه المسأله، و إنّی بعد التتبع التام لم أقف لأحد فیها علی کلام، لأنّ محلّها اللائق بها هو کتاب المطاعم و المشارب الموضوع لبیان ما یحلّ و یحرم، و قد ذکروا فیه جمله المحرّمات، و لم یتعرضوا لهذه المسأله لا تصریحا و لا إشاره.

۱- من «ح» و فی «ق»: و مناطق.

ص: ۸

إلاـ إنّه يظهر من عبارات جمله من المتأخّرين فى مطاوى أبحاث كتاب الصوم ذلك- كما نقلنا ذلك فى كتابنا (الحدائق الناضره فى أحكام العتره الطاهره) (۱)، وفّق اللّه تعالى لإتمامه- كشيخنا الشهيد الثانى (۲) و المحقق الأردبيلى (۳).

و المحقق المذكور بعد أن نقل عنهم ذلك اعترف بأنّه لم يقف لهم على دليل، و كرر ذلك فى غير موضع، فقال- بعد الكلام فى ريق الإنسان نفسه-: (و أمّا ريق غيره فقالوا أيضا: إنّه حرام. و ما أعرف دليلهم، و ما رأيت دليل تحريم فضلات الحيوان) (۴) انتهى.

و به يظهر لك ما فى كلام المعاصر- سلّمه اللّه- من أنه لا يعلم أحدا من المتقدّمين و المتأخرين خالف فى ذلك، و أمّا ما ادّعاه من الأخبار فهو عجيب و أىّ عجيب! حيث إنّ الأمر بالعكس كما لاـ يخفى على الموفّق المصيب، و سيظهر لك إن شاء اللّه تعالى فى المقام.

و بالجمله، فإنى لاـ أعرف لهم دليلاـ إلّا أن يدّعوا كون هذه الأشياء من الخبائث، و هو على إطلاقه ممنوع؛ لما ستعرف من دلاله الأخبار صريحا على حلّ الريق و الدمع.

أخبار حلّيه لعاب الإنسان و نحوه

و الذى وقفت عليه من الأخبار المتعلّقه بهذه المسأله؛ منها ما رواه ثقه الإسلام فى (الكافى) فى الصحيح إلى الحسن بن زياد الصيقل قال: سمعت أبا عبد اللّه عليه السّلام يقول: «مرّت امرأه مدنيّه برسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و هو يأكل، و هو جالس على

۱- الحدائق الناضره ۱۳: ۷۹- ۸۰.

۲- مسالك الأفهام ۲: ۳۲.

۳- مجمع الفائده و البرهان ۵: ۲۸.

۴- مجمع الفائده و البرهان ۵: ۲۹.

ص: ۹

الحضيض (۱)، فقالت: يا محمد، إنک لتأکل أکل العبد».

إلى أن قال: «فقالت: ناولنی لقمه من طعامک. فناولها، فقالت: لا و الله إلّا الذی فی فمک. فأخرج رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله اللقمه من فمه فناولها، فأکلتها».

قال أبو عبد اللّه علیه السّلام: «فما أصابها داء حتی فارقت الدنیا» (۲).

و ما رواه فی (الکافی) أیضا فی باب الإشاره و النص علی أبی جعفر الثانی علیه السّلام، فی حدیث طویل یتضمن إنکار إخوه الرضا علیه السّلام و عمومته للجواد علیه السّلام بعد ولادته؛ حیث إنه حائل اللون، و طلب القافه لیلحقوه بأبیه. قال علی بن جعفر رضی اللّه عنه راوی الحدیث: فقمت فمصصت ریق أبی جعفر علیه السّلام، ثمّ قلت: أشهد أنک إمامی عند اللّه (۳).

و فعل علی بن جعفر ذلک بمحضر الرضا علیه السّلام، فتقریره علیه و عدم إنکاره ذلک أظهر ظاهر فی الجواز.

و روی الشیخ فی (التهذیب) فی الصحیح عن أبی ولّاد الحنّاط قال: قلت لأبی عبد اللّه علیه السّلام: إنی اقبّل بنتا لی صغیره و أنا صائم، فیدخل فی جوفی من ریقها شی ء. قال: فقال لی: «لا بأس، لیس علیک شی ء» (۴).

و روی أیضا فی الکتاب المذکور فی الموثق عن أبی بصیر قال: قلت لأبی عبد اللّه علیه السّلام: الصائم یقبّل؟ قال: «نعم، و یعطیها لسانه تمصّه» (۵).

۱- الحضیض: القرار من الأرض عند منقطع الجبل. الصحاح ۳: ۱۰۷۱- حضض.

۲- الکافی ۶: ۲۷۱/ ۲، باب الأکل متکئا، وسائل الشیعه ۲۴: ۲۵۵، أبواب آداب المائده، ب ۸، ح ۲.

۳- الکافی ۱: ۳۲۲- ۳۲۳/ ۱۴، باب الإشاره و النص علی أبی جعفر الثانی علیه السّلام.

۴- تهذیب الأحکام ۴: ۳۱۹/ ۹۷۶، وسائل الشیعه ۱۰: ۱۰۲، أبواب ما یمسک عنه الصائم، ب ۳۴، ح ۱.

۵- تهذیب الأحکام ۴: ۳۱۹/ ۹۷۴، وسائل الشیعه ۱۰: ۱۰۲، أبواب ما یمسک عنه الصائم، ب ۳۴، ح ۲.

ص: ۱۰

و روی فیه أیضا عن علی بن جعفر عن أخیه موسی علیه السّلام قال: سألته عن الرجل الصائم أله أن یمص لسان المرأه و تفعل المرأه ذلک؟ قال: «لا بأس» (۱).

و روی السید السعید رضی الدین بن طاوس قدّس سرّه فی کتاب (الملهوف علی قتلی الطفوف) عن الصادق علیه السّلام: «إن زین العابدین علیه السّلام بکی علی أبیه أربعین سنه، صائما نهاره، قائما لیله، فإذا کان وقت إفطاره أتاه غلامه بطعامه و شرابه، فیقول: قتل أبو عبد اللّه جائعا، قتل أبو عبد اللّه عطشانا، [و] یبکی حتی یبلّ طعامه بدموعه، و یمزج شرابه بدموعه، فلم یزل [کذلک] حتی لحق اللّه عزّ و جلّ» (۲).

و قد تقدّم فی سابق هذه الدره فی حدیث سلیم بن قیس أن رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله وضع رأس علی علیه السّلام فی حجره، و تفل فی فیه و قال: «اللهم املأ جوفه علما و فهما و حکما» (۳)، و الکتاب المذکور من الاصول المعتمده.

و قد نقل ثقه الإسلام فی (الکافی) جمله من روایاته، و من ذلک صحیحه الحلبی، أو حسنته علی المشهور بابراهیم بن هاشم، عن أبی عبد اللّه علیه السّلام، أنه سئل عن المرأه یکون لها الصبی و هی صائمه، فتمضغ له الخبز تطعمه؟ فقال: «لا بأس» (۴).

و التقریب فیها أن الظاهر أنه لا خلاف و لا إشکال فی عدم جواز إطعام الصبی الطعام المحرّم؛ لأنّ الصبی و إن کان غیر مکلّف إلا إنّ التکلیف هنا یتوجه للفاعل به ذلک؛ فلو کان الأمر کما یدّعونه من التحریم فی أمثال ذلک لما سوّغ الإمام علیه السّلام لها ذلک. و بذلک یظهر لک ما فی حکمهم بالتحریم علی الإطلاق.

نعم، ربّما یمکن القول بذلک فی مثل المخاط و البلغم، بناء علی کونه من

۱- تهذیب الأحکام ۴: ۳۲۰/ ۹۷۸، وسائل الشیعه ۱۰: ۱۰۲، أبواب ما یمسک عنه الصائم، ب ۳۴، ح ۳.

۲- اللهوف فی قتلی الطفوف: ۱۲۱.

۳- کتاب سلیم بن قیس: ۲۰۰.

۴- الکافی ۴: ۱۱۴/ ۱، باب فی الصائم یذوق المرق ..

ص: ۱۱

الخبائث، و حینئذ فیرجع الأمر إلی أن التحریم من حیث کونه من الخبائث لا من حیث کونه من فضله الإنسان. علی أن الحکم بذلک فیما ذکرناه أیضا لا یخلو من إشکال.

نعم، یبقی الکلام هنا فی روایتی أبی بصیر و علی بن جعفر المتقدمتین، و مثلهما صحیحه أبی ولّاد؛ من حیث دلالتها علی عدم إفطار الصائم بمصّ لسان زوجته أو زوجه، فإن ظاهر الأصحاب أن ذلک موجب للإفطار.

و جمله منهم أجابوا عن روایتی أبی بصیر و علی بن جعفر بأنّ تجویز الامتصاص لا یستلزم الازدراد (۱). و فیه أن صحیحه أبی ولاد صریحه فی أنه یدخل فی جوفه من ریقها، مع أنه علیه السّلام قال: «لا بأس، لیس علیک شی ء».

و أما ما أجاب به بعضهم عن الصحیحه المذکوره من الحمل علی أن یبلع شیئا من ریقها من غیر شعور و تعمّد (۲)، ففیه أنهم قد صرّحوا بأنه (۳) لو وضع فی فمه شیئا من المفطرات عبثا و لعبا، ثمّ ابتلعه بغیر اختیار، فإنه یبطل صومه، بخلاف ما لو کان وضعه لغرض صحیح شرعی، فإنه لا یبطل (۴)، و ما نحن فیه من قبیل الأول. و حینئذ فلا فرق فی حصول الإبطال بین تعمّد ابتلاعه و لا عدمه.

و بالجمله، فإن الأخبار المذکوره مع اتفاقها علی الحکم المذکور لا معارض لها إلّا بعض العمومات التی یمکن تخصیصها بهذه الأخبار، و الخروج عن ظاهرها بغیر معارض مجازفه. و إلی ما ذکرنا یمیل کلام المحقق المولی الأردبیلی قدّس سرّه (۵)، و الاحتیاط ممّا لا ینبغی ترکه، و اللّه العالم.

۱- الدروس ۱: ۲۷۸، مسالک الأفهام ۲: ۳۴.

۲- منتهی المطلب ۲: ۵۶۳.

۳- من «ح»، و فی «ق»: به.

۴- مسالک الأفهام ۲: ۳۲.

۵- مجمع الفائده و البرهان ۵: ۱۲۱- ۱۲۳.

ص: ۱۲

ص: ۱۳

۶۸ دره نجفیه فی تحقیق معنی العداله

اشاره

روی الصدوق- عطّر اللّه مرقده- فی (الفقیه) (۱) فی الصحیح، و الشیخ قدّس سرّه فی (التهذیب) (۲) عن عبد اللّه بن أبی یعفور قال: قلت لأبی عبد اللّه علیه السّلام: بما تعرف عداله الرجل من المسلمین حتی تقبل شهادته لهم و علیهم؟ فقال: «أن یعرفوه بالستر و العفاف، و کفّ البطن و الفرج و الید و اللسان، و یعرف باجتناب الکبائر التی أوعد الله علیها النار، من شرب الخمر و الزنا و الربا و عقوق الوالدین و الفرار من الزحف و غیر ذلک. و الدلاله علی ذلک کلّه أن یکون ساترا لجمیع عیوبه، حتی یحرم علی المسلمین تفتیش ما وراء ذلک من عثراته و عیوبه، و یجب علیهم تزکیته و إظهار عدالته فی الناس، و یکون منه التعاهد للصلوات الخمس فإذا واظب علیهن و حفظ مواقیتهن بحضور جماعه المسلمین، و أن لا یتخلّف عن جماعتهم فی مصلّاهم إلّا من علّه».

(الفقیه): «فإذا کان کذلک لازما لمصلّاه عند حضور الصلوات الخمس- فإذا سئل عنه فی قبیلته و محلّته قالوا: ما رأینا منه إلّا خیرا- مواظبا علی الصلوات، متعاهدا لأوقاتها فی مصلّاه، فإن ذلک یجیز شهادته و عدالته بین المسلمین».

۱- الفقیه ۳: ۲۴/ ۶۵، وسائل الشیعه ۲۷: ۳۹۱- ۳۹۲، کتاب الشهادات، ب ۴۱، ح ۱.

۲- تهذیب الأحکام ۶: ۲۴۱/ ۵۹۶، وسائل الشیعه ۲۷: ۳۹۱- ۳۹۲، کتاب الشهادات، ب ۴۱، ح ۱- ۲.

ص: ۱۴

(ش) (۱): «ذلک أنّ الصلاه ستر و کفاره للذنوب».

(الفقیه): «و لیس یمکن الشهاده علی الرجل بأنّه یصلّی إذا کان لا یحضر مصلّاه، و لا یتعاهد جماعه المسلمین، و إنما جعل الجماعه و الاجتماع إلی الصلاه لکی یعرف من یصلّی ممّن لا یصلّی، و من یحفظ مواقیت الصلاه ممن یضیّع».

(ش): «و لو لا ذلک لم یکن لأحد أن یشهد علی آخر بصلاح، لأنّ من لا یصلّی لا صلاح له بین المسلمین».

(التهذیب): «لأنّ الحکم جری من اللّه و رسوله بالحرق فی جوف بیته».

(الفقیه): «فإن رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله هم بأن یحرق قوما فی منازلهم لترکهم الحضور لجماعه المسلمین، و قد کان فیهم من یصلّی فی بیته، فلم یقبل منه ذلک. و کیف تقبل شهاده أو عداله بین المسلمین ممن جری الحکم من الله عزّ و جلّ و من رسوله صلّی اللّه علیه و آله فیه بالحرق فی جوف بیته بالنار؟».

(ش): «و قد کان یقول رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله: لا صلاه لمن لا یصلّی فی المسجد مع المسلمین إلّا من علّه».

(التهذیب): «و قال رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله: لا غیبه لمن صلّی فی بیته و رغب عن جماعتنا، و من رغب عن جماعه المسلمین وجب علی المسلمین غیبته، و سقطت بینهم عدالته، و وجب هجرانه، و إذا رفع إلی إمام المسلمین أنذره و حذّره، فإن حضر جماعه المسلمین و إلّا احرق علیه بیته. و من لزم جماعتهم حرمت علیهم غیبته و ثبتت عدالته بینهم».

أقول: تحقیق الکلام فی هذا الخبر الشریف یقتضی بسطه فی مقامات:

الأول: العداله لغه و اصطلاحا

اشاره

اعلم أن العداله- لغه- مأخوذه من العدل، و هو القصد فی الامور، ضد

۱- هذه العلامه تذکر فی کتب الحدیث للإشاره إلی اشتراک جمیع المصادر- المذکوره فی صدر الحدیث- فی اللفظ، انظر معجم الرموز و الإشارات: ۱۳۱.

ص: ۱۵

الجور (۱). و قیل: من العداله، بمعنی الاستواء و الاستقامه، کما یقال: هذا عدل هذا، أی مساو له، و اعتدل الشیئان، أی استویا (۲). و ظنّی أن الأوّل أقرب.

العداله فی اصطلاح الحکماء

و فی اصطلاح أرباب الحکمه و أهل العرفان هی: تعدیل القوی النفسانیه و تقویم أفعالها، بحیث لا یغلب بعضها علی بعض (۳).

و توضیح ذلک أن للنفس الإنسانیه قوه عاقله هی مبدأ الفکر و التمییز و الشوق إلی النظر فی الحقائق و التأمل فی الدقائق، و قوه غضبیه هی مبدأ الغضب و الجرأه لدفع المضار و الإقدام علی الأهوال و الشوق إلی التسلط علی الرجال، و قوه شهویه هی مبدأ طلب الشهوات (۴) و اللذات من المآکل و المشارب و المناکح و سائر الملاذ البدنیه و الشهوات الحسیه.

و هذه القوی متباینه جدا، فمتی غلب أحدها انقهرت الباقیتان، و ربّما أبطل بعضها فعل بعض، و الفضیله التسویه بتعدیل هذه القوی؛ لأنّ لکلّ من هذه القوی طرفی إفراط و تفریط: أمّا القوه العاقله فالسفاهه و البلاهه، و القوه الغضبیه التهور و الجبن، و القوه الشهویه الشره و خمود الشهوه. فالقوه العاقله یحصل من تعدیلها فضیله العلم و الحکمه، و القوه الغضبیه یحصل من تعدیلها فضیله الشجاعه، و القوه الشهویه یحصل من تعدیلها فضیله العفّه.

فإذا حصلت هذه الفضائل الثلاث التی هی فی حاق الأوساط و تعادلت، حدثت عنها فضیله رابعه و ملکه راسخه هی أمّ الفضائل، و هی المعبر عنها بالعداله؛ فهی إذن- ملکه نفسانیه یصدر عنها المساواه فی الامور الصادره عن

۱- مجمع البحرین ۵: ۴۲۱- عدل.

۲- أجوبه الشیخ سلیمان الماحوزی: ۸۰.

۳- شرح المقاصد ۳: ۳۴۵، أجوبه الشیخ سلیمان الماحوزی: ۷۸.

۴- من «ح»، و فی «ق»: الشهوه.

ص: ۱۶

صاحبها. و تحت کل واحده من هذه (۱) الفضائل الثلاث المتقدمه فضائل اخری، و کلّها داخله تحت العداله؛ فهی دائره الکمال و جماع الفضائل علی الإجمال.

العداله فی اصطلاح الفقهاء

اشاره

و أمّا فی اصطلاح أهل الشرع الذی هو المقصود بالذات، فالمشهور بین أصحابنا المتأخّرین- عطّر اللّه مراقدهم- أنّها ملکه نفسانیه تبعث علی ملازمه التقوی و المروءه (۲).

و احترزوا بالملکه عمّا لیس کذلک من الأحوال المنتقله بسرعه، کحمره الخجل، و صفره الوجل، بمعنی أنّ الاتصاف بالوصف المذکور لا بد أن یصیر من الملکات الراسخه التی یعسر زوالها.

اختلاف العلماء فی معنی التقوی

و اختلف کلامهم فی تحقیق التقوی، فقیل: هی اجتناب الکبائر و الصغائر من المکلّف الکامل العاقل. و نسبه الشهید الثانی قدّس سرّه (۳) إلی جماعه من أجلّاء الأصحاب- رضوان اللّه علیهم- کالشیخ المفید (۴)، و التقی أبی الصلاح الحلبی (۵)، و الفاضل محمد بن إدریس (۶)، و أبی الفضائل أمین الإسلام الطبرسی (۷)، و القاضی عبد العزیز بن البرّاج الطرابلسی (۸).

و قیل: هی (۹) اجتناب الکبائر کلّها و عدم الإصرار علی الصغائر، أو عدم کونها

۱- من «ح».

۲- الدروس ۲: ۱۲۵.

۳- مسالک الأفهام ۱۴: ۱۶۶.

۴- أوائل المقالات (ضمن سلسله مؤلفات الشیخ المفید) ۴: ۸۳- ۸۴.

۵- الکافی فی الفقه: ۴۳۵.

۶- السرائر ۲: ۱۱۷.

۷- مجمع البیان ۳: ۵۱.

۸- المهذب ۲: ۵۵۶.

۹- من «ح».

ص: ۱۷

أغلب، فلا تقدح الصغیره النادره. و ألحقوا بها ما یؤول بالعرض و إن غایرها بالأصل، کترک المندوبات المؤدی إلی التهاون بالسنن فی أظهر الوجهین. و نسبه شیخنا البهائی- طیّب اللّه تعالی مرقده- فی (الحبل المتین) (۱) إلی الأصحاب.

تحقیق معنی الکبیره

و کذلک اختلفت أقوالهم فی تحقیق الکبائر علی أقوال منتشره و آراء متعدّده، و الأقرب عندی منها هو ما توعّد اللّه عزّ و جلّ علیه النار فی (الکتاب) المجید.

و یدلّ علیه أخبار مستفیضه؛ منها ما رواه ثقه الإسلام فی (الکافی) فی الصحیح عن الحسن بن محبوب قال: کتب معی بعض أصحابنا إلی أبی الحسن علیه السّلام یسأله عن الکبائر کم هی، و ما هی؟ فکتب: «الکبائر: من اجتنب ما وعد الله علیه النار کفّر الله عنه سیئاته إذا کان مؤمنا، و السبع الموجبات: قتل النفس الحرام، و عقوق الوالدین، و أکل الربا، و التعرب بعد الهجره، و قذف المحصنه، و أکل مال الیتیم، و الفرار من الزحف» (۲).

قال بعض مشایخنا المعاصرین- نوّر اللّه تعالی مراقدهم أجمعین-: (قوله علیه السّلام:

«و السبع الموجبات» (۳)، معناه: أنّها أکبر الکبائر و أشدها، حتی إنّها أوجبت النار لفاعلها. و من المستبین أن الإیجاب و الحتم أمر آخر فوق الإیعاد لا یتطرق إلیه الإخلاف، بخلاف الوعید المطلق، فإن إخلافه حسن، کما تقرر فی الکلام (۴). فهذه السبع لعظمها کانت أوجبت النار، فلا ینافی ما تضمّنه صدر الخبر من تفسیرها بما وعد اللّه علیه النار) (۵).

۱- لم نعثر علیه فی الحبل المتین، عنه فی العشره الکامله: ۲۴۷.

۲- الکافی ۲: ۲۷۶- ۲۷۷/ ۲، باب الکبائر.

۳- من «ح».

۴- منیه الممارسین: ۲۹۸.

۵- العشره الکامله: ۲۲۶- ۲۲۷.

ص: ۱۸

و منها ما رواه فی الکتاب المذکور عن الحلبی عن أبی عبد اللّه علیه السّلام، فی قول اللّه عزّ و جلّ إِنْ تَجْتَنِبُوا کَبٰائِرَ مٰا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُکَفِّرْ عَنْکُمْ سَیِّئٰاتِکُمْ (۱) قال:

«الکبائر (۲): التی أوجب اللّه عزّ و جلّ علیها النار (۳)» (۴).

و مثله فی (تفسیر العیاشی) عن کثیر النواء عن الباقر علیه السّلام (۵).

و منها صحیحه ابن أبی یعفور المذکور، و قوله علیه السّلام فیها: «و یعرف باجتناب الکبائر التی أوعد اللّه علیها النار، من شرب الخمر» (۶) إلی آخر ما تقدّم.

و روی الثقه الجلیل علی بن جعفر رضی اللّه عنه فی کتابه عن أخیه موسی علیه السّلام قال: سألته عن الکبائر التی قال اللّه عزّ و جلّ إِنْ تَجْتَنِبُوا کَبٰائِرَ مٰا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُکَفِّرْ عَنْکُمْ سَیِّئٰاتِکُمْ وَ نُدْخِلْکُمْ مُدْخَلًا کَرِیماً (۷) قال: «التی أوجب اللّه علیها النار» (۸).

و أما الأخبار الداله علی حصرها فی عدد مخصوص مثل ما رواه فی (الکافی) فی الحسن عن عبید بن زراره قال: سألت أبا عبد اللّه علیه السّلام عن الکبائر، فقال: «هنّ فی کتاب علی علیه السّلام سبع: الکفر، و قتل النفس، و عقوق الوالدین، و أکل الربا بعد البیّنه، و أکل مال الیتیم ظلما، و الفرار من الزحف، و التعرّب بعد الهجره». قال:

قلت: فهذا أکبر المعاصی؟ قال: «نعم» (۹)- الحدیث- و نحو هذه الروایه روایه أبی

۱- النساء: ۳۱.

۲- من «ح» و المصدر.

۳- فی «ق» بعدها: و ما رواه فی الکتاب المذکور عن أبی جمیله عن أبی عبد اللّه علیه السّلام، فی قول اللّه عزّ و جلّ إِنْ تَجْتَنِبُوا کَبٰائِرَ مٰا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُکَفِّرْ عَنْکُمْ سَیِّئٰاتِکُمْ قال: الکبائر: التی أوجب اللّه علیها النار، و ما أثبتناه وفق «ح»، إذ أن هذا الحدیث ورد فی سنده کل من الحلبی و أبی جمیله.

۴- الکافی ۲: ۲۷۶/ ۱، باب الکبائر.

۵- تفسیر العیاشی ۱: ۲۶۵/ ۱۱۴.

۶- الفقیه ۳: ۲۴/ ۶۵، تهذیب الأحکام ۶: ۲۴۱/ ۵۹۶، وسائل الشیعه ۲۷: ۳۹۱، کتاب الشهادات، ب ۴۱، ح ۱.

۷- النساء: ۳۱.

۸- مسائل علی بن جعفر: ۱۴۹/ ۱۹۱.

۹- الکافی ۲: ۲۷۸/ ۸، باب الکبائر.

ص: ۱۹

بصیر (۱) المرویه فی الکتاب المذکور أیضا (۲)، و غیرها من الأخبار المختلفه زیاده و نقصانا، فقد أجاب عنها شیخنا المعاصر المتقدم ذکره بأن هذه الأخبار- مع تدافعها و احتیاجها فی أنفسها إلی التوفیق و التأویل- محموله علی التمثیل لا علی الحصر، أو علی أکبر ممّا تحتها أو أشد، علی حدّ ما قلناه فی معنی قوله فی صحیحه الحسن بن محبوب: «و السبع الموجبات: قتل النفس» إلی آخره.

أقول: و هو تأویل جیّد.

تحقیق معنی المروءه

ثم إنّهم فسّروا المروءه فی التعریف المذکور باتّباع محاسن العادات، و اجتناب مساوئها و ما ینفر عنه من المباحات، و یؤذن بخسّه النفس و دناءتها (۳) قال شیخنا المتقدم ذکره: (و لم ینهض لنا إلی الآن دلیل علی اعتبارها فی العداله، و یظهر لی أن أصل اعتبارها من العامّه (۴)، و اقتفاهم بعض أصحابنا غفله و اغترارا بظاهر اللفظ، حیث إنّه قد ورد فی بعض أخبارنا اعتبار ذلک فی العداله (۵)، لکن لا بالمعنی المذکور) انتهی.

أقول: ما ذکر قدّس سرّه من أنه لم ینهض له دلیل علی اعتبار قید المروءه فی العداله ربّما أوهم بظاهره وجود دلیل علی العداله بهذا المعنی المذکور، و لیس کذلک؛ فإنّا لم نقف لذلک علی دلیل، بل الظاهر أن تفسیر العداله بهذا المعنی إنّما هو للعامه، و تبعهم فیه شیخنا العلّامه، و من تأخّر عنه، فإنّا لم نقف علیه فی کلام من تقدّم علیه، کما سیأتی نقل جمله من عبائرهم إن شاء اللّه تعالی.

و کیف کان، فالأخبار الوارده بأن النبی صلّی اللّه علیه و آله کان یرکب الحمار العاری و یردف

۱- الکافی ۲: ۲۸۱/ ۱۴، باب الکبائر.

۲- من «ح».

۳- العشره الکامله: ۲۴۲.

۴- المغنی ۹: ۱۶۷.

۵- انظر الصفحه التالیه، الهامش: ۴.

ص: ۲۰

علیا علیه السّلام خلفه، و کان یحلب الشاه، و کان یخرج إلی الصلاه و هو (۱) یأکل خبزا قد غمسه فی اللبن (۲)، و نحو ذلک ممّا هو مناف للمروءه بتفسیرهم المتقدّم، أظهر ظاهر فی بطلان التفسیر المذکور.

و أمّا الخبر الذی أشار إلیه شیخنا المشار إلیه بقوله: (ورد فی بعض أخبارنا اعتبار ذلک فی العداله)، فهو ما روی عن أبی الحسن الرضا علیه السّلام، عن آبائه عن أمیر المؤمنین علیه السّلام قال: «قال رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله: من عامل الناس [فلم] (۳) یظلمهم، و حدّثهم فلم یکذبهم، و وعدهم فلم یخلفهم، فهو ممن کملت مروءته، و ظهرت عدالته، و وجبت اخوّته، و حرمت غیبته» (۴).

قال قدّس سرّه بعد ذکر الخبر المذکور: (فإن المروءه هاهنا لم تعتبر فیها إلا الخصال الثلاث، و هی واجبه. و قد کتبنا رساله شریفه فی وجوب الوفاء بالوعد) انتهی.

أقول: و قد روی الصدوق قدّس سرّه فی کتاب (معانی الأخبار) (۵) أخبارا فی تفسیر المروءه، و لیس فیها ما یدل علی شی ء من هذا المعنی الذی ذکروه بالکلّیه.

و کذا روی فی (الکافی) (۶) و (الفقیه) (۷) بعض من تلک الأخبار، ففی حدیث جویریه عن أمیر المؤمنین علیه السّلام قال: «و أما المروءه فإصلاح المعیشه».

و فی آخر عن الرضا علیه السّلام عن آبائه عن أمیر المؤمنین علیه السّلام قال: «قال رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله: سته من المروءه؛ ثلاثه منها فی الحضر، و ثلاثه منها فی السفر؛ فأمّا التی فی الحضر فتلاوه القرآن و عماره المساجد و اتخاذ الإخوان، و أمّا التی فی السفر فبذل الزاد.

.)

۱- من «ح»

۲- انظر: مناقب آل أبی طالب ۱: ۱۹۰- ۱۹۱، و فیه: عبده أو غیره، بدل: علیا علیه السّلام، بحار الأنوار ۸۵: ۳۰.

۳- من المصدر، و فی النسختین: و لم.

۴- عیون أخبار الرضا علیه السّلام ۲: ۳۰/ ۳۴.

۵- معانی الأخبار: ۱۱۹، باب معنی الفتوه و المروءه، ح ۱، و ۲۵۷- ۲۵۸، باب معنی المروءه.

۶- الکافی ۸: ۲۰۲/ ۳۳۱

۷- الفقیه ۲: ۱۹۲/ ۸۷۷.

ص: ۲۱

و حسن الخلق و المزاح فی غیر معاصی الله» (۱).

و فی آخر عن الصادق علیه السّلام قال فیه: «المروءه- و اللّه- أن یضع الرجل خوانه بفناء داره. و المروءه مروتان: مروءه فی الحضر، و مروءه فی السفر؛ فأمّا التی فی الحضر فتلاوه القرآن و لزوم المساجد و المشی بین الإخوان فی الحوائج و النعمه تری علی الخادم تسر الصدیق و تکبت العدو، و أمّا فی السفر فکثره الزاد و طیبه و بذله و کتمانک علی القوم أمرهم بعد مفارقتک إیاهم و کثره المزاح فی غیر ما یسخط اللّه عزّ و جلّ» (۲) إلی غیر ذلک من الأخبار التی لم یتعرض فیها لما ذکروه بوجه.

و ذهب جمع من الأصحاب إلی أن العداله، عباره عن مجرّد الإسلام، و نقلوه (۳) عن ابن الجنید، و الشیخ فی أحد قولیه (۴)، و إلی هذا القول مال شیخنا الشهید الثانی (۵)، و نصره و أیده و استدلّ علیه، و تبعه فیه سبطه السیّد السند (۶)، و المحدّث الکاشانی (۷)، و الفاضل الخراسانی (۸).

و ذهب جمع من متأخّری المتأخّرین إلی أنّها عباره عن حسن الظاهر الذی هو عباره عن ظهور الصلاح فی الجمله (۹). و استندوا فی ذلک إلی صحیحه عبد اللّه بن أبی یعفور المذکوره (۱۰).

أقول: لا یخفی أن القولین الأولین قد وقعا فی طرفی الإفراط و التفریط؛ لأنّ

۱- عیون أخبار الرضا علیه السّلام ۲: ۲۷/ ب ۱۳، ح ۱۳، وسائل الشیعه ۱۱: ۴۳۶، ۴۳۷، أبواب آداب السفر، ب ۴۹، ح ۱۴.

۲- الفقیه ۲: ۱۹۲/ ۸۷۷.

۳- مسالک الأفهام ۱۳: ۴۰۰.

۴- الخلاف ۶: ۲۱۷- ۲۱۸/ المسأله: ۱۰.

۵- مسالک الأفهام ۱۳: ۴۰۳.

۶- مدارک الأحکام ۴: ۶۶- ۶۸.

۷- مفاتیح الشرائع ۳: ۲۶۱/ المفتاح: ۱۱۱۶.

۸- ذخیره المعاد: ۳۰۵، کفایه الأحکام: ۲۷۹.

۹- الوافی ۱۶: ۱۰۱۵.

۱۰- الفقیه ۳: ۲۴/ ۶۵، تهذیب الأحکام ۶: ۲۴۱/ ۵۹۶، وسائل الشیعه ۲۷: ۳۹۱، کتاب الشهادات، ب ۴۱، ح ۱.

ص: ۲۲

العـداله بالمعنی الأوّل- مع کونها لا تکاد توجـد إلا فی المعصوم أو من قرب من مرتبته- لا یمکن الاطلاع علیها إلّا بعـد مده مدیده و معاشره أکیده و تعمق شدید، و ربّما لا یتیسر أیضا، و بذلک (۱) ینسدّ القیام بالامور المشروطه بالعداله، مثل الجمعات و الجماعات و الشهادات و الفتاوی.

و أما العـداله بالمعنی الثانی فقـد انجر الأمر فیها إلی إثباتها للمخالفین من أعـداء الـدین، و النّصاب الذین هم أشد نجاسه من الکلاب (۲)، کما سیظهر لک- إن شاء اللّه تعالی- فی المقام.

و أمّـا القول الثـالث، فإنه عنـد التأمل التام فی کلام قائلیه یرجع إلی القول الثانی، کما سـیظهر لک إن شاء اللّه تعالی. و لا ریب أنه هو الأقرب و الذی علیه العمل، لکن لا بالمعنی الذی ذکروه، بل بما سیأتی تحقیقه إن شاء اللّه تعالی.

اختلاف العلماء فی أن الأصل فی المسلم العداله أم لا

و من هذه الأقوال الثلاثه یظهر وجه الاختلاف الذی ذکروه فی أنه هل الأصل فی المسلم العداله، أو الفسق، أو التوقف؟

فذهب بعضـهم إلی أن الأصل فیه العداله (۳). و هذا ممّا یتفرع علی تفسـیر العداله بمجرد الإسـلام، و یعرف مستنده من الأخبار الآتیه فی المقام الثانی، الداله علی ذلک.

۱- من «ح»، و فی «ق»: و من ذلک.

۲- علل الشرائع ۱: ۳۳۹- ۳۴۰/ ب ۲۲۰، ح ۱، وسائل الشیعه ۱: ۲۲۰، أبواب الماء المضاف و المستعمل، ب ۱۲، ح ۵.

۳- الخلاف ۶: ۲۱۸/ المسأله: ۱۰، منتهی المطلب ۴: ۲۰۴، المهذب البارع ۴: ۴۶۶، مسالک الأفهام ۹: ۱۱۴، مجمع الفائده و البرهان ۴: ۱۹۲، وسائل الشیعه ۲۷: ۳۹۳، أبواب الشهادات، ب ۴۱، ذیل الحدیث: ۴.

ص: ۲۳

و ذهب آخرون إلی أن الأصل فیه الفسق استنادا إلی أن الأصل التکلیف و اشتغال الذمه بالعبادات و التکالیف الشرعیه، و الأصل عدم خروجه عن عهدتها حتی یعلم قیامه بها (۱). و هذا مناسب للقول الأول، و لکنّه بمحل من الضعف؛ لاستفاضه الأخبار بحسن الظن بالمؤمن (۲) و حمل أفعاله علی الصحه (۳).

و التحقیق فی المسأله هو القول بالتوقف حتی یعلم أحد الأمرین، و هذا هو الأنسب بالقول الثالث من معانی العداله کما لا یخفی.

المقام الثانی: الاکتفاء بالإسلام فی العداله

اشاره

اعلم أنّی لم أقف علی من نصر القول بالإسلام و أیده و شیّده زیاده علی شیخنا الشهید الثانی و من تبعه، و لا بدّ من تحقیق الحق فیه فی هذا المقام، و نقل ما یتعلّق به من الأخبار الوارده عنهم علیه السّلام، و کلام علمائنا الأعلام.

قال شیخنا المشار إلیه فی کتاب (المسالک): (إذا شهد عند الحاکم شهود؛ فإن عرف فسقهم فلا خلاف فی ردّ شهادتهم من غیر احتیاج إلی بحث، و إن عرف عدالتهم قبل شهادتهم فلا حاجه إلی التعدیل، و إن لم یعرف حالهم فی الفسق و العداله؛ فإن لم یعرف إسلامهم وجب البحث أیضا- و هذا کله ممّا لا خلاف فیه- و إن عرف إسلامهم، و لم یعرف شیئا آخر من جرح و لا تعدیل فهذا ممّا اختلف فیه الأصحاب، فالمشهور بینهم- خصوصا المتأخّرین منهم- أنه یجب البحث عن عدالتهم، و لا یکفی الاعتماد علی ظاهر الإسلام).

ثمّ أورد الآیه (۴) دلیلا لهم، و روایه ابن أبی یعفور بطریق الشیخ فی

۱- منیه الممارسین: ۳۲۷.

۲- بحار الأنوار ۷۲: ۱۹۶- ۱۹۹/ ۱۱- ۱۲، ۱۴، ۲۱.

۳- الکافی ۲: ۳۶۲/ ۳، باب التهمه و سوء الظن.

۴- البقره: ۲۸۲، الطلاق: ۲.

ص: ۲۴

(التهذیب) (۱)، و طعن فی دلالـه الآـیه، و سـند الروایـه، ثم نقـل عن الشـیخ فی (الخلاـف) (۲)، و ابن الجنیـد، و المفیـد فی کتـاب (الإشراف) (۳) ظاهرا الاکتفاء بمجرد الإسلام.

قال: (و باقی المتقدمین لم یصرّحوا فی عباراتهم بأحد الأمرین، بل کلامهم محتمل [لهما]). ثمّ أورد جمله من الروایات الداله بظاهرها علی الاکتفاء بمجرد الإسلام، و تکلّم بعدها فی المقام).

إلی أن قـال: (و بالجمله، فهـذا القول (۴) أمتن دلیلاـ و أکثر روایه، و حـال السـلف یشـهد به، و بـدونه لا تکاد تنتظم الأحکام للحکام خصوصا فی المدن الکبیره، و للقاضی القادم إلیها من بعد، لکن المشهور الآن، بل المذهب خلافه) (۵) انتهی ملخصا.

أقول: فیه:

أولا: أنه قـد انجر الأمر- بناء علی هـذا القول من هذا القائل و من تبعه- إلی الحکم بعداله النواصب و المخالفین، و هذا من البطلان لا یخفی علی أحد من الناظرین، کما سیأتی تحقیقه (۶) إن شاء اللّه تعالی.

و ثانیا: دلاله ظاهر الآیه الشـریفه- أعنی: قوله عزّ و جلّ وَ أَشْـهِدُوا ذَوَیْ عَدْلٍ مِنْکُمْ (۷)- فإنها صریحه الدلاله فی اعتبار أمر أخذ وراء الإسلام؛ لأن قوله:

(مِنْکُمْ) اشاره إلی المسلمین، فهو دال علی إسلام الشاهدین، فیکون قوله:

ذَوَیْ عَدْلٍ دالا علی اعتبار صفه العداله بعد حصول الإسلام.

۱- تهذیب الأحکام ۶: ۲۴۱/ ۵۹۶.

۲- الخلاف ۶: ۲۱۷/ المسأله: ۱۰.

۳- کتاب الإشراف (ضمن سلسله مؤلفات الشیخ المفید) ۹: ۲۵.

۴- فی المصدر بعدها: و إن کان.

۵- مسالک الأفهام ۱۳: ۳۹۷- ۴۰۳.

۶- فی «ح» بعدها: قریبا.

۷- الطلاق: ۲.

ص: ۲۵

و أما ما أجاب به فی (المسالک)- و إن تبعه فیه من اقتفاه فی ذلک- من أن غایه ما تدل علیه الآیه: الاتصاف بأمر زائد علی مجرد الإسلام فنحمله علی عدم ظهور الفسق، ففیه أنه لا ریب أن المتبادر من لفظ العداله لغه و عرفا و شرعا- کما دل علیه الصحیح المتقدم، و سیظهر لک من الأخبار الآتیه إن شاء اللّه تعالی- أنّها أمر وجودی و صفه ثبوتیه لا مجرد أمر عدمی، فإذا قیل: فلان عدل، أو ذو عدل فإنّما یراد أن له أوصافا وجودیه توجب صدق هذا العنوان علیه، و هو کونه معروفا بالتقوی و الصلاح و العفاف، و نحو ذلک.

و یؤید ذلک ما ورد عن الإمام العسکری علیه السّلام فی تفسیره بسنده عن النبی صلّی اللّه علیه و آله قال فی قوله تعالی وَ اسْتَشْهِدُوا شَهِیدَیْنِ مِنْ رِجالِکُمْ (۱)- قال-: «لیکونا من المسلمین منکم، فإن الله تعالی إنّما شرّف المسلمین العدول بقبول شهاداتهم، و جعل ذلک من الشرف العاجل لهم و من ثواب دنیاهم» (۲).

و عن أمیر المؤمنین علیه السّلام فی قوله مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَداءِ (۳) قال: «ممن ترضون دینه و أمانته و صلاحه و عفته و تیقنه فیما یشهد به، و تحصیله و تمییزه، فما کلّ صالح ممیز و لا محصل، و لا کلّ محصّل ممیز صالح» (۴).

و بالجمله، فإطلاق العداله علی مجرد عدم ظهور الفسق أمر لا یفهم من حاق اللفظ، و لا یتبادر إلی فهم فاهم بالکلّیه، فالحمل علیه إنّما هو من قبیل المعمیات و الألغاز، الذی هو بعید بمراحل عن الحقیقه، بل المجاز.

و یؤید ما ذکرناه ما صرّح به المحقق الأردبیلی قدّس سرّه فی (شرح الإرشاد): من (أن)

۱- البقره: ۲۸۲.

۲- التفسیر المنسوب إلی الإمام العسکری علیه السّلام: ۶۵۶/ ۳۷۴.

۳- البقره: ۲۸۲.

۴- التفسیر المنسوب إلی الإمام العسکری علیه السّلام: ۶۷۲/ ۳۷۵.

ص: ۲۶

الفسق مانع شرعا من قبول الشهاده، فالعلم برفعه علی الوجه الشرعی لازم، و هو أن یعلم أو یظن ظنا شرعیّا [بها، و قد عرفت أیضا أنّه لم تحصل الملکه بمجرد الإسلام و لا مع العلم بعدم الفسق، بل و لا یظن بذلک عدم الفسق ظنا شرعیا]؛ لما عرفت من أحوال الناس) (۱) انتهی.

و ثالثا: أن ما طعن به علی الروایه المذکوره بضعف السند بناء علی نقله لها من (التهذیب)، ففیه- مع الإغماض عن المناقشه فی ذلک- أنّها صحیحه فی (الفقیه) کما عرفت، و هی صریحه فی ردّ ما ذهب إلیه، فتکون حجه واضحه علیه.

و رابعا: أن ما نقله من القول بالإسلام عن هؤلاء الثلاثه، و ادّعی أن باقی المتقدّمین لم یصرحوا فی عباراتهم بأحد الأمرین، بل کلامهم محتمل [لهما] مردود بما سیظهر لک فی المقام، بعد نقل کلام جمله من اولئک الأعلام، فنقول:

قال الشیخ فی (النهایه): (العدل الذی یجوز قبول شهادته للمسلمین و علیهم هو أن یکون ظاهره ظاهر الإیمان، ثمّ یعرف بالستر و الصلاح و العفاف و الکف عن البطن و الفرج و الید و اللسان، و یعرف باجتناب الکبائر التی أوعد اللّه علیها النار، من شرب الخمر و الزنا و عقوق الوالدین و الفرار من الزحف، و غیر ذلک، الساتر لجمیع عیوبه، و یکون متعاهدا للصلوات الخمس، مواظبا علیهن، حافظا لمواقیتهنّ، متوفرا علی حضور جماعه المسلمین، غیر متخلّف عنهم إلّا لمرض أو علّه أو عذر) (۲).

و قال الشیخ المفید رحمه اللّه: (العدل: من کان معروفا بالدین و الورع عن محارم اللّه تعالی) (۳).

۱- مجمع الفائده و البرهان ۱۲: ۹۶.

۲- النهایه: ۳۲۵.

۳- المقنعه (ضمن سلسله مؤلفات الشیخ المفید) ۱۴: ۷۲۵.

ص: ۲۷

و قال ابن البرّاج: (العداله معتبره فی صحه الشهاده علی المسلم، و تثبت فی الإنسان بشروط، و هی: البلوغ، و کمال العقل، و الحصول علی ظاهر الإیمان، و الستر، و العفاف، و اجتناب القبائح، و نفی التهمه و الظنه و الحسد و العداوه) (۱).

و قال أبو الصلاح: (العداله شرط فی قبول الشهاده علی المسلم، و یثبت حکمها بالبلوغ، و کمال العقل، و الإیمان، و اجتناب القبائح أجمع، و انتفاء الظنه بالعداوه و الحسد و المنافسه) (۲).

و قال ابن الجنید: (فإذا کان الشاهد حرا، بالغا، [عاقلا]، مؤمنا، بصیرا، معروف النسب، مرضیا، غیر مشهور بکذب فی شهادته و لا بارتکاب کبیره و لا مقام علی صغیره، حسن التیقظ، عالما بمعانی الأقوال، عالما بأحکام الشهاده، غیر معروف بحیف علی معامل، و لا بتهاون بواجب من علم أو عمل، و لا- معروفا بمعاشره أهل الباطل و لا الدخول فی جملتهم، و لا بالحرص علی الدنیا، و لا بساقط المروءه، بریئا من أهواء أهل البدع التی توجب علی المؤمنین البراءه من أهلها، فهو من أهل العداله المقبول شهادتهم) (۳).

و قال الشیخ فی (المبسوط): (العداله فی اللغه [أن] یکون الإنسان متعادل الأحوال متساویا. و فی الشریعه: هو من کان عدلا فی دینه، عدلا فی مروءته، عدلا فی أحکامه. و العدل فی الدین أن یکون مسلما لا یعرف منه شی ء من أسباب الفسق. و فی المروءه: أن یکون مجتنبا للأمور التی تسقط المروءه، مثل الأکل فی الطرقات، و مدّ الأرجل بین الناس، و لبس الثیاب المصبغه. و العدل فی

۱- المهذّب ۲: ۵۵۶.

۲- الکافی فی الفقه: ۴۳۵، و فیه: و المناقشه، بدل: و المنافسه.

۳- عنه فی فی مختلف الشیعه ۸: ۴۹۹- ۵۰۰/ المسأله: ۷۷.

ص: ۲۸

الأحکام أن یکون بالغا عاقلا؛ فمن کان عدلا فی جمیع ذلک قبلت شهادته، و من لم یکن عدلا لم تقبل) (۱).

نقل جمیع هذه الأقوال العلّامه فی (المختلف)، ثمّ قال: (و التحقیق أن العداله کیفیه نفسانیه راسخه تبعث المتصف بها علی ملازمه التقوی و المروءه (۲). و تتحقق باجتناب الکبائر و الإصرار علی الصغائر) (۳) انتهی.

و أنت خبیر بأنّ هذه العبارات کلّها- عدا عباره (المبسوط)- ظاهره، بل صریحه فی القول الثالث، و هو المختار، کما سیأتی تحقیقه إن شاء اللّه تعالی فی المقام الآتی. و بذلک یظهر أن القول بمجرد الإسلام ساقط فی المقام، لأنّ من نقل عنه ذلک (۴) آنفا کالشیخ فی (المبسوط) (۵) و (الخلاف) (۶)، و الشیخ المفید فی کتاب (الإشراف) (۷)، و ابن الجنید (۸) قد (۹) صرّح بخلافه کما سمعت (۱۰)، و لا أقل من أن تعارض القولین یوجب السقوط من البین.

و خامسا: أن ما استند إلیه من الأخبار معارض بما هو أصح و أصرّح، کما سیأتی فی المقام الآتی إن شاء اللّه تعالی، مع تأیده بالآیه الشریفه (۱۱) و عمل الأصحاب، فلا بدّ من ارتکاب جاده التأویل فیما استند إلیه. و ها نحن نسوق لک جمله ممّا یدل علی ما ذکروه من الأخبار، و نوضح الوجه فی کلّ منها بما یرفع عنها غبار الاستتار.

۱- المبسوط ۸: ۲۱۷.

۲- من «ح» و المصدر.

۳- مختلف الشیعه ۸: ۵۰۱/ المسأله: ۷۷.

۴- من «ح».

۵- المبسوط ۸: ۲۱۷.

۶- الخلاف ۶: ۲۱۸/ المسأله: ۱۰.

۷- انظر کتاب الإشراف (ضمن سلسله مؤلفات الشیخ المفید) ۹: ۲۵.

۸- عنه فی مختلف الشیعه ۸: ۴۹۹/ المسأله: ۷۷.

۹- فی النسختین: فقد.

۱۰- انظر الهامش: ۳ أعلاه.

۱۱- البقره: ۲۸۲.

ص: ۲۹

أدله القول بأنّ العداله مجرّد الإسلام

الأول و الثانی: صحیحه حریز عن أبی عبد اللّه علیه السّلام، فی أربعه شهدوا علی رجل محصن بالزنا، فعدّل منهم اثنان، و لم یعدل الآخران، قال: فقال: «إذا کانوا أربعه من المسلمین لیس یعرفون بشهاده الزور أجیزت شهادتهم جمیعا، و اقیم الحدّ علی الذی شهدوا علیه (۱)، إنّما علیهم أن یشهدوا بما أبصروا و علموا، أو علی الوالی أن یجیز شهادتهم، إلا أن یکونوا معروفین بالفسق» (۲).

و ما رواه الصدوق فی کتاب (المجالس) بإسناده عن صالح [عن] (۳) علقمه قال: قال الصادق جعفر بن محمد علیهما السّلام، و قد قلت له: یا بن رسول اللّه، أخبرنی عمن تقبل شهادته، و من لم تقبل، فقال: «یا علقمه، کلّ من کان علی فطره الإسلام جازت شهادته». قال: فقلت له: تقبل شهاده مقترف الذنوب؟ فقال: «یا علقمه، لو لم تقبل شهاده المقترف للذنوب لما قبلت إلّا شهاده الأنبیاء و الأوصیاء- صلوات الله علیهم- لأنهم هم المعصومون دون سائر الخلق، فمن لم تره بعینک یرتکب ذنبا أو لم یشهد علیه شاهدان فهو من أهل العداله و الستر، و شهادته مقبوله و إن کان فی نفسه مذنبا» (۴) الحدیث.

و هذان الخبران أظهر ما استدل به لهذا القول، و أنت خبیر بأن الخبر الثانی باصطلاحهم ضعیف لا یصلح للاستدلال، فلا یمکنهم الاحتجاج به، إلا إنّا حیث کان الأمر عندنا علی خلافه أوردناه حجّه لهم.

و الجواب عنهما أنهما لا یبلغان قوه فی معارضه الآیه و صحیحه ابن أبی یعفور

۱- من «ح» و المصدر.

۲- تهذیب الأحکام ۶: ۲۷۷/ ۷۵۹، الاستبصار ۳: ۱۴/ ۳۶، وسائل الشیعه ۲۷: ۳۹۷، کتاب الشهادات، ب ۴۱، ح ۱۸.

۳- من المصدر، و فی النسختین: بن.

۴- الأمالی: ۱۶۳- ۱۶۴/ ۱۶۳.

ص: ۳۰

المتقدمه، و كذا الأخبار الآتيه الصريحه الدلاله على أنّ العداله أمر زائد على الإسلام، و أنّها عباره عن الاتصاف بمزايا الأوصاف من التقوى و الورع و العفاف.

و حينئذ، فلا بد من ردّها أو تأويلها، و الأولى (۱) حملها على التقيه التى هى فى اختلاف الأحكام الشرعيه أصل كلّ بليّه.

و يعضده ما ذكره بعض أصحابنا- رضوان اللّه عليهم- من أن بعض العامه يذهب إلى أن الأصل فى المسلم العداله (۲).

و يعضده أيضا ما صرّح به الشيخ فى (الخلاف) من أن البحث عن عداله الشهود ما كان فى أيام النبى صلّى اللّه عليه و آله و لا أيام الصحابه و لا أيام التابعين، و إنّما هو شى ء أحدثه شريك بن عبد اللّه، و لو كان شرطا لما أجمع أهل الأمصار على تركه (۳). فإنه دال بأوضح الدلاله على أن قضاه العامه يومئذ من وقت الصحابه إلى وقت شريك كانوا على الحكم بالعداله بمجرد الإسلام. و من الظاهر أن القضاء و الحكم بعد موت النبى صلّى اللّه عليه و آله إنّما كان فى أيديهم، و متى ثبت ذلك اتجه حمل ما دلّ من أخبارنا على مجرد الاكتفاء بالإسلام على التقيه.

و أمّا ما يوجد فى كلام متأخرى علمائهم من تفسير العداله بالملكه، فلعلّه حدث أخيرا من زمن شريك و نحوه، كما حدث ذلك لمن تبعهم من متأخرى أصحابنا، مع عدم وجوده فى كلام المتقدّمين. على أنه متى قيل بما دل عليه الخبران المذكوران و نحوهما من أن العداله عباره عن مجرّد الإسلام، فاللازم من ذلك طرح تلك الأخبار الصحيحه الصريحه المستفيضه الداله على ما ذكرناه، و كذا مخالفه الآيه، و هو ممّا لا يلتزمه محصّل.

فالواجب- البته- حمل ما دلّ على هذا القول صريحا على التقيه، مع احتمال

۱- فى «ح»: و الأظهر.

۲- المغنى ۶: ۳۸۶، الشرح الكبير ۶: ۳۸۲.

۳- الخلاف ۶: ۲۱۸/ المسأله: ۱۰.

ص: ۳۱

أن يقيّد بتلك الأخبار، فإنّ غايه هذين الخبرين المذكورين أن يكونا مطلقين بالنسبه إلى اشتراط العداله، و طريق الجمع فى مثل هذا المقام حمل المطلق على المقيّد.

و إلى ما ذكرنا يشير كلام المحدّث الكاشانى فى (الوافى)، حيث إنه نقل فى أول الباب صحيحه ابن أبى يعفور (۱) المتقدمه، ثمّ نقل بعد روايه اللاعب بالحمام (۲)، المتضمنه لنفى البأس عن قبول شهادته إذا لم يعرف بفسق، ثمّ نقل خبر حريز المذكور، و مرسله يونس الآتيه إن شاء اللّه، ثمّ قال ما صورته:

(و الجمع بين هذه الأخبار يقتضى تقييد مطلقها بمقيّدها، أعنى تقييد ما سوى الأول [بما فى الأول] من التعاهد للصلوات، و المواظبه على الجماعات إلّا من عله، و أنّه الميزان فى معرفه العداله) (۳) إلى آخر كلامه.

الثالث: مرسله يونس عن بعض رجاله عن أبى عبد اللّه عليه السّلام قال: «خمسه أشياء يجب على الناس الأخذ بها بظاهر الحكم: الولايات، و المناكح، و المواريث، و الذبائح، و الشهادات. فإذا كان ظاهره ظاهرا مأمونا جازت شهادته و لا يسأل عن باطنه» (۴).

و الجواب:

أولا: بضعف السند الذى تضعف به عن معارضه تلك الأخبار.

و ثانيا: بأن قوله عليه السّلام فى آخر الخبر: «فإذا كان ظاهره ظاهرا مأمونا قبلت شهادته» بالدلاله على ما ندّعيه أشبه، و لعلّه استدراك منه عليه السّلام بالنسبه إلى الشهاده دون تلك الأشياء، و ذلك فإنه إنّما يحكم على ظاهره بالمأمونيه مع العلم بما يوجب ذلك

۱- الفقيه ۳: ۲۴/ ۶۵، تهذيب الأحكام ۶: ۲۴۱/ ۵۹۶، وسائل الشيعه ۲۷: ۳۹۱- ۳۹۲، كتاب الشهادات، ب ۴۱، ح ۱.

۲- تهذيب الأحكام ۶: ۲۸۴/ ۷۸۵.

۳- الوافى ۱۶: ۱۰۱۵.

۴- الفقيه ۳: ۹/ ۲۹، وسائل الشيعه ۲۷: ۳۹۲- ۳۹۳، كتاب الشهادات، ب ۴۱، ح ۳.

ص: ۳۲

من الصفات التی اعتبرناها فی العداله، و إلّا فمجهول الحال- الذی إنّما رؤی حال الحضور عند الحاکم الشرعی للشهاده مثلا- کیف یوصف بکون ظاهره مأمونا و هو مجهول؟ لأنّ الظاهر الذی یحکم علیه بالمأمونیه إنما هو عباره عن معرفته فی عباداته و معاملاته و نحو ذلک، لا الظاهر الذی هو عباره عن رؤیه شخصه و کونه مسلما.

و لو قیل: إن المراد ظاهره الذی هو الإسلام؛ لأنّ الأصل فی المسلم الستر و العفاف.

قلنا: هذا الأصل ممنوع، و ضروره العیان فی أبناء نوع الإنسان- و لا سیّما فی هذه الأزمان- أعدل شاهد فی البیان.

و ثالثا: ما ذکره المحدّث الکاشانی فی معنی الخبر المذکور، حیث قال فی کتاب (الوافی) بعد نقله: (بیان: یعنی أن المتولی لأمر غیره إذا ادّعی نیابته مثلا أو وصایته، و المباشر لامرأه إذا ادعی زواجها، و المتصرف فی ترکه المیّت إذا ادعی نسبه، و بائع اللحم إذا ادعی تذکیته، و الشاهد علی أمر إذا ادّعی (۱) العلم [به] (۲)، و لا معارض لأحد من هؤلاء، تقبل أقوالهم، و لا یفتش عن صدقهم حتی یظهر خلافه، بشرط أن یکون مأمونا بحسب الظاهر) (۳)، انتهی.

و حاصله الرجوع إلی قبول قول من ادعی شیئا و لا معارض له، و هی مسأله اخری خارجه عما نحن فیه.

الرابع: موثقه عبد اللّه بن أبی یعفور عن أخیه عبد الکریم، عن أبی جعفر علیه السّلام قال: «تقبل شهاده المرأه و النسوه إذا کنّ مستورات، معروفات بالستر و العفاف،

۱- من «ح» و المصدر.

۲- من المصدر، و فی النسختین: له:

۳- الوافی ۱۶: ۱۰۱۵.

ص: ۳۳

مطیعات للأزواج، تارکات للبذاء و التبرج للرجال فی أندیتهم» (۱).

و الجواب أنّ هذه الروایه لما ندّعیه أقرب، و بما ذهبنا إلیه أنسب، فإنه علیه السّلام قد شرط فی صحّه شهادتهن أمرا زائدا علی الإسلام لا بدّ أن یعرف اتصافهن به، و هو العفاف و التقوی و ترک المعاصی و المحرّمات.

الخامس و السادس: روایه عبد الرحیم القصیر قال: سمعت أبا جعفر علیه السّلام یقول:

«إذا کان الرجل لا تعرفه یؤم الناس یقرأ القرآن فلا (۲) تقرأ خلفه و اعتد بصلاته» (۳).

و مرسله ابن أبی عمیر عن بعض أصحابنا عن أبی عبد اللّه علیه السّلام، فی قوم خرجوا من خراسان أو بعض الجبال، و کان یؤمّهم رجل، فلمّا صاروا إلی الکوفه علموا أنه یهودی قال: «لا یعیدون» (۴).

و الجواب أنّ هذین الخبرین معارضان عموما بما تقدم و سیأتی- إن شاء اللّه تعالی- من الأخبار الصحیحه الصریحه الداله علی اشتراط العداله و بیان المعنی المراد منها، و خصوصا- أیضا- بما هو أقوی سندا و أصرح دلاله. فمن ذلک:

روایه أبی علی بن راشد قال: قلت لأبی جعفر علیه السّلام: إن مواليک قد اختلفوا، فاصلّی خلفهم جمیعا؟ قال: «لا تصلّ إلّا خلف من تثق بدینه و أمانته (۵)» (۶).

و ما رواه الصدوق فی (الفقیه) مرسلا عن الصادق علیه السّلام قال: «ثلاثه لا تصلّ»

۱- تهذیب الأحکام ۶: ۲۴۲/ ۵۹۷، الاستبصار ۳: ۱۳/ ۳۴، وسائل الشیعه ۲۷: ۳۹۸، کتاب الشهادات، ب ۴۱، ح ۲۰.

۲- من «ح» و المصدر، و فی «ق»: لا.

۳- تهذیب الأحکام ۳: ۲۷۵/ ۷۹۸، وسائل الشیعه ۸: ۳۱۹، أبواب صلاه الجماعه، ب ۱۲، ح ۴.

۴- الکافی ۳: ۳۷۸- ۳۷۹/ ۴، باب: الرجل یصلّی بالقوم.، وسائل الشیعه ۸: ۳۷۴، أبواب صلاه الجماعه، ب ۳۷، ح ۱.

۵- لیست فی الکافی و وسائل الشیعه.

۶- الکافی ۳: ۳۷۴/ ۵، باب الصلاه خلف من لا یقتدی به، تهذیب الأحکام ۳: ۲۶۶/ ۷۵۵، وسائل الشیعه ۸: ۳۰۹، أبواب صلاه الجماعه، ب ۱۰، ح ۲.

ص: ۳۴

خلفهم: المجهول، و المغالی و إن کان یقول بقولک، و المجاهر بالفسق و إن کان مقتصدا» (۱).

و روی الکشی فی کتاب (الرجال) بسند معتبر عن یزید بن حمّاد عن أبی الحسن علیه السّلام قال: قلت له: اصلی خلف من لا أعرف؟ قال: «لا تصلّ إلّا خلف من تثق بدینه» (۲).

و رواه خلف بن حمّاد عن أبی عبد اللّه علیه السّلام، و فیه: «لا تصلّ خلف المجهول» (۳).

و روی الحمیری فی کتاب (قرب الإسناد) فی الموثق عن جعفر بن محمد عن آبائه علیهم السّلام، أن النبی صلّی اللّه علیه و آله قال: «إن أئمّتکم وفدکم إلی الله، فانظروا من توفدون فی دینکم و صلواتکم» (۴).

و روی فی (الفقیه) مرسلا، و الشیخ فی کتابی الأخبار مسندا قال: قال النبی صلّی اللّه علیه و آله: «من أمّ قوما و فیهم من هو أعلم منه لم یزل أمرهم إلی سفال (۵) إلی یوم القیامه» (۶).

و بالجمله، فما ذکرناه إن لم یکن أرجح- و لا سیّما مع اعتضاده بعمل الطائفه المحقه سلفا و خلفا فی الإمامه- فلا أقل أن یکون معارضا لذینک الخبرین، فلا یمکن التعلق بهما، و حملهما علی التقیه أقرب قریب.

۱- الفقیه ۱: ۲۴۸/ ۱۱۱۱، وسائل الشیعه ۸: ۳۱۴- ۳۱۵، أبواب صلاه الجماعه، ب ۱۱، ح ۴.

۲- اختیار معرفه الرجال: ۴۹۶/ ۹۵۱.

۳- الخصال ۱: ۱۵۴/ ۱۹۳، باب الثلاثه، وسائل الشیعه ۸: ۳۱۱، أبواب صلاه الجماعه، ب ۱۰، ذیل الحدیث ۶.

۴- قرب الإسناد: ۷۷/ ۲۵۰، وسائل الشیعه ۸: ۳۴۷، أبواب صلاه الجماعه، ب ۲۶، ح ۴.

۵- إلی سفال، من «ح» و الفقیه، و فی «ق»: سفالا، و فی تهذیب الأحکام و وسائل الشیعه: إلی السفال.

۶- الفقیه ۱: ۲۴۷/ ۱۱۰۲، تهذیب الأحکام ۳: ۵۶/ ۱۹۴، وسائل الشیعه ۸: ۳۴۶، أبواب صلاه الجماعه، ب ۲۶، ح ۱، و لم نعثر علیه فی کتاب الاستبصار.

ص: ۳۵

السابع: روایه عمر بن یزید قال: سألت أبا عبد اللّه علیه السّلام عن إمام لا بأس به، فی جمیع اموره عارف، غیر أنه یسمع أبویه الکلام الغلیظ الذی یغیظهما، أقرأ خلفه؟

قال لا تقرأ خلفه ما لم یکن عاقا قاطعا (۱).

و الجواب أنه لا ریب أن هذا الخبر بظاهره دال علی ثبوت العقوق بإسماع أبویه الکلام الغلیظ الذی یغیظهما؛ إذ لا إشکال و لا شک فی ثبوت العقوق بذلک؛ لأن الآیه الشریفه (۲) دلّت علی تحریم التأفف الذی هو کنایه عن مجرد التضجر.

و فی الخبر عنه علیه السّلام قال: «لو علم اللّه شیئا هو أدنی من (أفّ) لنهی عنه».

رواه فی (الکافی) (۳) و رواه أیضا بطریق آخر (۴)- و زاد فیه: «و هو من أدنی العقوق، و من العقوق أن ینظر الرجل إلی والدیه فیحدّ النظر إلیهما» (۵).

و روی فیه أیضا عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «من نظر إلی أبویه نظر ماقت، و هما ظالمان له لم یقبل اللّه له صلاه» (۶).

و حینئذ، فیجب الحکم بفسق الإمام المذکور، و قد عرفت من الأخبار المتقدمه عدّ العقوق فی جمله الکبائر، بل من أکبرها. و بذلک یظهر أن هذا الخبر علی ظاهره لا یجوز الاعتماد علیه و لا الاستناد فی حکم شرعیّ إلیه. و یمکن تأویله بأن یکون المراد بقوله: «ما لم یکن عاقا قاطعا» یعنی مصرّا علی ذلک من غیر توبه إلی أبویه، و أن یسترضیهما و یصلحهما و یعتذر إلیهما بحیث یرضیان عنه.

الثامن و التاسع: ما رواه الصدوق بإسناد- ظاهره الصحه- عن عبد اللّه بن.

۱- الفقیه ۱: ۲۴۸/ ۱۱۱۴، وسائل الشیعه ۸: ۳۱۳- ۳۱۴، أبواب صلاه الجماعه، ب ۱۱، ح ۱.

۲- الإسراء: ۲۳.

۳- الکافی ۲: ۳۴۹/ ۹، باب العقوق، و لیس فیه: هو

۴- الکافی ۲: ۳۴۹/ ۷، باب العقوق.

۵- الکافی ۲: ۳۴۹/ ۹، باب العقوق.

۶- الکافی ۲: ۳۴۹/ ۵، باب العقوق.

ص: ۳۶

المغیره قال: قلت للرضا علیه السّلام: رجل طلّق امرأته و أشهد شاهدین ناصبیین؟ قال:

«کلّ من ولد علی الفطره و عرف بالصلاح فی نفسه جازت شهادته» (۱).

و حسنه البزنطی عن أبی الحسن علیه السّلام، أنه قال له: جعلت فداک، کیف طلاق السنّه؟ قال: «یطلّقها إذا طهرت (۲) من حیضها قبل أن یغشاها، بشاهدین عدلین کما قال الله تعالی فی کتابه، فإن خالف ذلک ردّ إلی کتاب الله عزّ و جلّ» .. فقلت له: فإن أشهد رجلین ناصبیین علی الطلاق، أ یکون طلاقا؟ فقال: «من ولد علی الفطره أجیزت شهادته علی الطلاق بعد أن یعرف منه خیر» (۳).

قال فی (المسالک)- بعد إیراد الخبر الثانی فی کتاب الطلاق-: (و هذه الروایه واضحه الإسناد و الدلاله علی الاکتفاء بشهاده المسلم فی الطلاق، و لا یرد أن قوله: «بعد أن یعرف منه خیر»، ینافی ذلک؛ لأن الخیر قد یعرف من المؤمن و غیره، و هو نکره فی سیاق الإثبات لا یقتضی العموم، فلا ینافیه- مع معرفه الخیر منه [ب] الذی أظهره من الشهادتین و الصلاه و الصیام، و غیرها من أرکان الإسلام- أن یعلم منه ما یخالف الاعتقاد الصحیح، لصدق معرفه الخیر منه معه.

و فی الخبر- مع تصدیره باشتراط شهاده العدلین ثمّ الاکتفاء بما ذکر- تنبیه علی أن العداله هی الإسلام، فإذا اضیف إلی ذلک ألّا یظهر الفسق فهو أولی) (۴) انتهی.

و اقتفاه فی هذه المقاله سبطه الأوحد السید محمد فی (شرح النافع)، فقال- بعد نقل کلامه المذکور و ذکر الروایه الاولی- ما صورته: (هذا کلامه، و هو جیّد،

۱- الفقیه ۳: ۲۸/ ۸۳.

۲- إذا طهرت، من «ح» و المصدر.

۳- الکافی ۶: ۶۷- ۶۸/ ۶، باب تفسیر طلاق السنّه ..، تهذیب الأحکام ۸: ۴۹/ ۱۵۲، وسائل الشیعه ۲۲: ۲۶- ۲۷، کتاب الطلاق، ب ۱۰ ح ۴.

۴- مسالک الأفهام ۹: ۱۱۴- ۱۱۵.

ص: ۳۷

و الروايه الاولى مع صحه سندها داله على ذلك أيضا، فإن الظاهر أن التعريف فى قوله عليه السّلام فيها: «و عرف بالصلاح فى نفسه»، للجنس لا للاستغراق. و هاتان الروايتان مع صحتهما سالمتان من المعارض، فيتجه العمل بهما) انتهى.

و اقتفاهما فى ذلك المحدّث الكاشانى فى (المفاتيح) (۱)، و الفاضل الخراسانى (۲)، كما هى عادتهما غالبا.

أقول: و هذا ما أشرنا إليه آنفا من أنه قد انجرّ الأمر فى جعل العداله عباره عن مجرد الإسلام إلى الحكم بعداله النّصاب و المخالفين فى المقام، و كيف كان، فهذا الكلام باطل و مردود من وجوه:

الأوّل: ما قدّمنا بيانه فى الآيه و الأخبار المتقدمه و الآتيه إن شاء اللّه تعالى من أن العداله أمر زائد على مجرّد (۳) الإسلام، و حينئذ فما ذكره السيد السند من قوله:

إنهما (سالمتان من المعارض) ليس فى محلّه. و سيأتى أيضا بيان المعارض لهما من غير هذه الجهه.

الثانى: أنه لا خلاف بين أصحابنا من هؤلاء القائلين بهذا القول و غيرهم فى كفر الناصب و نجاسته و حل ماله و دمه، و أن حكمه حكم الكافر الحربى، و إنّما الخلاف فى المخالف غير الناصب، هل يحكم بإسلامه كما هو المشهور بين أكثر المتأخّرين (۴)، أم بكفره كما هو المشهور بين المتقدّمين (۵) و جمله من متأخّرى المتأخّرين (۶)؟ و الروايتان قد اشتملتا على السؤال عن شهاده الناصبيين على

۱- مفاتيح الشرائع ۲: ۳۱۷/ المفتاح: ۷۸۱.

۲- كفايه الأحكام: ۲۰۱.

۳- من «ح».

۴- تذكره الفقهاء ۱: ۶۸، البيان: ۶۹.

۵- المقنعه (ضمن سلسله مؤلّفات الشيخ المفيد) ۱۴: ۸۵، تهذيب الأحكام ۱: ۳۳۵/ ذيل الحديث: ۹۸۱، المهذّب ۱: ۵۶، السرائر ۱: ۳۵۶.

۶- شرح الكافى (المازندرانى) ۷: ۱۲۶، مرآه العقول ۱۱: ۱۱۰.

ص: ۳۸

الطلاق، فكيف يتم الحكم بالإسلام ثمّ صحه الطلاق فرعا على ذلك مع الاتفاق على الكفر كما عرفت؟ إلا أن يريدوا بالإسلام: مجرد الانتحال، و حينئذ فيدخل فيه الخوارج و المجسمه و المشبهه، فيكون ظلمات بعضها فوق بعض.

ثمّ لو تنزّلنا عن ذلك و حملنا الناصب فى الخبرين على مطلق المخالف- كما ربّما يدّعيه الخصم- لكان لنا أن نقول أيضا: إن قبول شهاده المخالف و إن لم يكن ناصبا مخالف للأدله العقليه و النقليه- كتابا (۱) و سنّه (۲)- الداله على عدم قبول خبر الفاسق و الظالم، و أىّ فسق و ظلم أظهر من الخروج عن الإيمان و الإصرار على ذلك الاعتقاد الفاسد المترتّب عليه ما لا يخفى من المفاسد؟.

و أمّا ما أجاب به المحدّث الكاشانى فى (المفاتيح)- تبعا ل (المسالك)- من أن الفسق إنّما يتحقّق بفعل المعصيه مع اعتقاد كونها معصيه، لا مع اعتقاد كونها طاعه، و الظلم إنّما يتحقّق بمعانده الحق مع العلم به (۳)، فهو مردود بأنه لو تمّ هذا الكلام المموّه الفاسد- الناشئ عن عدم إعطاء التأمل حقه فى أمثال هذه المقاصد- لاقتضى قيام العذر للمخالفين و عدم استحقاقهم العذاب فى الآخره، و لا أظن هؤلاء القائلين يلتزمونه؛ و ذلك أن المكلّف إذا بذل جدّه و جهده فى طلب الحقّ، و أتعب الفكر و النظر فى ذلك، و أدّاه نظره إلى ما كان باطلا فى الواقع لعروض الشبهه له، فلا ريب أنه يكون معذورا عقلا و نقلا؛ لعدم تقصيره فى السعى لطلب الحق و تحصيله الذى امر بطلبه.

و كذا يقوم العذر لمنكرى النبوات و أهل الملل و الأديان، و هذا فى البطلان أظهر من أن يحتاج إلى مزيد بيان.

۱- الحجرات: ۶.

۲- وسائل الشيعه ۲۷: ۳۷۳- ۳۷۴، كتاب الشهادات ب ۳۰، ح ۲، ۳، ۵، ۶.

۳- مفاتيح الشرائع ۳: ۲۷۸/ المفتاح: ۱۱۸۰.

ص: ۳۹

و بالجمله، فإنه إن كان هـذا الاعتقاد الـذى جعله طاعه، و عـدم العلم بالحق الـذى ذكره إنّما نشأ عن بحث و نظر يقوم به العذر شـرعا عند اللّه سبحانه، فلا مناص عما ذكرناه، و إلّا فلا معنى لكلامه بالكلّيه، كما هو ظاهر لكل ذوى رويه.

الثـالث: أنّه قـد اسـتفاضت الأخبـار- كمـا بسـطنا عليه الكلاـم فى كتـاب (الشـهاب الثـاقب فى بيان معنى الناصب)- بكفر المخالفين و نصبهم و شركهم، و أن الكلب و اليهودى خير منهم (۱)، و هذا ممّا لا يجامع الإسلام البته، فضلا عن العداله.

و اسـتفاضت أيضا بأنهم ليسوا من الحنفيّه على شـى ء، و أنّهم ليسوا إلّا مثل الجـدر المنصوبه (۲)، و أنه لم يبق فى أيديهم إلّا اسـتقبال القبله (۳). و استفاضت بعرض الأخبار- عند الاختلاف- على مذهبهم و الأخذ بخلافه، (۴) و أمثال ذلك ممّا يدل على خروجهم عن المله المحمديه و الشريعه النبويه بالكلّيه. و الحكم بعدالتهم لا يجامع هذه الأخبار البته.

الرابـع: أنه يلزم ممّـا ذكره من أن الخبر نكره فى سـياق الإثبـات فلاـ يعمّ، و قـول سـبطه: (إن التعريـف فى قوله عليه السّـلام: «و عرف بالصلاح فى نفسه»، للجنس لا للاستغراق)، دخول أكثر المرده فى هذا التعريف و الفسّاق؛ إذ ما من فاسق فى الغالب إلّا و فيه صفه من صفات الخير، فإذا جاز اجتماع العـداله مع فساد العقيـده جاز مع شـرب الخمر و الزنا و اللواط- و نحو ذلك- بطريق أولى، بل يـدخل فى مثـل ذلـك المرجئه و الخوارج و امثالهمـا من الفرق التى لاـ خلاـف فى كفرهـا، حيث إن الخبر بهـذا المعنى حاصـل فيهم، فيثبت عدالتهم بذلك و إن كانوا فاسدى العقيده.

۱- الشهاب الثاقب فى بيان معنى الناصب: ۱۵۳- ۱۶۷.

۲- الكافى ۳: ۳۷۳/ ۲، باب الصلاه خلف من لا يقتدى به، وسائل الشيعه ۸: ۳۰۹، أبواب صلاه الجماعه، ب ۱۰، ح ۱.

۳- المحاسن ۱: ۲۵۶/ ۴۸۶، الفصول المهمه ۱: ۵۷۸/ ۱۳، بحار الأنوار ۶۵: ۹۱/ ۲۶.

۴- وسائل الشيعه ۲۷: ۱۱۸- ۱۱۹، أبواب صفات القاضى، ب ۹، ح ۲۹- ۳۴.

ص: ۴۰

الخامس: قوله: (إن الخير يعرف من المؤمن- إلى قوله-: (لصدق معرفه الخير منه)، فإن فيه- زياده على ما تقدم-: أن الأخبار الصحيحه الصريحه قد استفاضت ببطلان عبادات المخالفين (۱)؛ لاشتراط صحّه العباده بالولايه، بل ورد عن الصادق عليه السّلام: «سواء على الناصب صلّى أم زنى» (۲).

و قد عرفت ثبوت النصب لجميع المخالفين، فأىّ خيّريه فى أعمال قام الدليل على بطلانها و أنّها فى حكم العدم؟ و كونها فى الظاهر بصوره العباده لا يفيد بوجه؛ لأن خيريه الخير و شريه الشرّ إنّما [هما] (۳) باعتبار ما يترتب على كلّ منهما من النفع و الضر، كما ينادى به الحديث النبوى: «لا خير بخير بعده النار و لا شر بشر بعده الجنه» (۴).

إذا عرفت ذلك فاعلم أن الذى ظهر لى فى معنى الخبرين المذكورين أنهما إنّما خرجا مخرج التقيه. و توضيح ذلك أنّه قد ظهر ممّا قدّمناه من الوجوه أن المخالف ناصبا كان- بالمعنى الذى يدّعونه- أو غيره لا خير فيه بوجه من الوجوه، فخرج من البين بذلك. و لو حمل الخير فى الخبر على مطلق الخير- كما ادّعاه فى (المسالك)- (۵) لجامع الفسق البتّه؛ إذ لا فاسق متى كان مسلما إلّا و فيه خير، و هو باطل إجماعا نصا و فتوى، لدلاله الآيه (۶) و الروايه (۷) على ردّ خبر

۱- وسائل الشيعه ۱: ۱۱۸- ۱۲۵، أبواب مقدّمه العبادات، ب ۲۹.

۲- الكافى ۸: ۱۴۱- ۱۴۲/ ۱۶۲، بحار الأنوار ۸: ۳۵۶/ ۱۲، و فيهما: لا يبالى الناصب ..

۳- فى النسختين: هو.

۴- لم نعثر عليه مرويا عن النبى صلّى اللّه عليه و آله، بل ورد على لسان أمير المؤمنين عليه السّلام، انظر نهج البلاغه: ۷۳۹/ الحكمه: ۳۸۷، بحار الأنوار ۸: ۱۹۹- ۲۰۰/ ۲۰۳، و فيهما: ما، بدل: لا، فى الموضعين.

۵- مسالك الأفهام ۹: ۱۱۴.

۶- الحجرات: ۶.

۷- الكافى ۷: ۳۹۵/ ۵، باب ما يردّ من الشهود، وسائل الشيعه ۲۷: ۳۷۳، كتاب الشهادات، ب ۳۰، ح ۴.

ص: ۴۱

الفاسق، فلا بدّ من حمل الخير على أمر زائد على مجرد الإسلام.

و وجه إجمال هذه العباره فی الخبرين إنّما هو التقيه التی هی فی الأحكام الشرعيه أصل كل بليه؛ و ذلك أن السائل فی الخبر الثانی لمّا سأله عن كيفيّه طلاق السنّه أجابه عليه السّلام بالحكم الشرعی الواضح، و هو: أن «يطلّقها إذا طهرت من حيضها قبل أن يغشاها، بشاهدين عدلين كما قال الله عزّ و جلّ فی كتابه، فإن خالف ذلك ردّ إلى الكتاب» (۱)، يعنی: يبطل ما أتی به من الطلاق؛ لمخالفه (الكتاب).

و لا ريب أن الطلاق بشهاده الناصب بمقتضی هذا التقرير باطل عند كل ذی انس بأخبار أهل البيت عليهم السّلام و معرفه بمذهبهم و ما يعتقدونه فی مخالفيهم من الكفر و النصب و الشرك، و نحو ذلك ممّا تقدّمت الإشاره إليه، فيجب ردّ من أشهدهما على طلاق إلى (كتاب اللّه) الدال على بطلان هذا الطلاق.

لكن لمّا سأل السائل بعد ذلك عن خصوص ذلك، و كان المقام لا يقتضی الإفصاح عن الجواب (لا) أو (نعم)، أجمل عليه السّلام فی الجواب (۲)- بما فيه إشاره إلى أنه لا يجوز ذلك- بعباره موهمه، فقال: كلّ من ولد على الفطره الإسلاميه و عرف فيه صلاح أو خير جازت شهادته (۳). و هذا فی بادئ النظر يعطی ما توهمه هؤلاء من كون الناصب تجوز شهادته؛ لأنه ولد على فطره الإسلام و فيه خير، إلا إنه لمّا كان الناصب- بمقتضی مذهبهم المعلوم من أخبارهم- لا خير فيه و لا صلاح بالكلّيه وجب إخراجه من المقام و حمل العباره المذكوره على من سواه.

۱- الكافی ۶: ۶۷- ۶۸/ ۶، باب تفسير طلاق السنّه، تهذيب الأحكام ۸: ۴۹/ ۱۵۲، وسائل الشيعه ۲۲: ۲۶- ۲۷، كتاب الطلاق، ب ۱۰، ح ۴.

۲- فی الجواب، من «ح».

۳- إشاره إلى قوله عليه السّلام فی حسنه البزنطی: «من ولد على الفطره اجيزت شهادته على الطلاق بعد أن يعرف منه خير».

ص: ۴۲

و بذلک یظهر لک ما فی کلام السید السند، و قوله: (إن الروایتین سالمتان من المعارض).

و بالجمله، فإن الواجب فی الاستدلال بالخبر فی هذا الموضع و غیره النظر إلی انطباق موضع الاستدلال منه علی مقتضی القواعد و القوانین المقرره و الأخبار المتکاثره، فمتی کان الخبر مخالفا لها و خارجا عنها وجب طرحه، و امتنع الاستناد إلیه و إن کان صحیح السند صریح الدلاله؛ لاستفاضه أخبارهم- صلوات اللّه علیهم- بعرض الأخبار الوارده (۱) علی (الکتاب) و السنّه المتکاثره. فکلام هؤلاء الأعیان فی هذا المکان أظهر فی البطلان من أن یحتاج إلی زیاده علی ما ذکرنا من البیان.

المقام الثالث: فی تحقیق کون العداله حسن الظاهر

اعلم وفّقک اللّه تعالی لتحقیق الحقائق، و الاطلاع علی غوامض الدقائق، أنه قد ذهب جمع من متأخّری المتأخّرین- منهم شیخنا العلّامه الشیخ سلیمان بن عبد اللّه البحرانی (۲)، و تلمیذه المحدّث الصالح الشیخ عبد اللّه بن صالح البحرانی (۳) و غیرهما (۴)، و علیه کثیر من الفضلاء المعاصرین الآن- إلی تفسیر العداله بحسن الظاهر، بمعنی أن یری الرجل متصفا بملازمه الطاعات، و لا سیّما المحافظه علی الصلوات، و ملازمه الجمعه و الجماعات.

و معتمد دلیلهم فی ذلک صحیح عبد اللّه ابن أبی یعفور (۵) المتقدّم، و نحوه غیره ممّا سیأتی ذکره إن شاء اللّه تعالی.

۱- فی «ح»: النادره.

۲- العشره الکامله: ۲۵۵.

۳- منیه الممارسین: ۳۳۴- ۳۳۵.

۴- مفاتیح الشرائع ۱: ۱۹/ المفتاح: ۷.

۵- الفقیه ۳: ۲۴/ ۶۵، تهذیب الأحکام ۶: ۲۴۱/ ۵۹۶، وسائل الشیعه ۲۷: ۳۹۱- ۳۹۲، کتاب الشهادات، ب ۴۱، ح ۱.

ص: ۴۳

قال شیخنا المشار إلیه فی بعض فوائده: (و الذی ظهر لی من تتبع الأخبار الوارده عن أهل العصمه- سلام اللّه علیهم- الاکتفاء فی العداله بحسن الظاهر و المواظبه علی الصلوات و سائر الطاعات. و لنذکر بعض ما ورد فی هذا الکتاب:

(فمنها ما رواه الصدوق). ثمّ ذکر صحیح ابن أبی یعفور المشار إلیه، و جمله من الأخبار بعده.

إلی أن قال: (و المتأخّرون اعتبروا المعاشره المتکرره، و تعللوا فیها بأشیاء ضعیفه أوردناها و نبهنا علی ضعفها فی (العشره الکامله) (۱)، و قد وقعت الشبهه بذلک علی الخواص، فرغبوا عن أعظم الفروض و هی صلاه الجمعه، و أفضل السنن و هی صلاه الجماعه، متعلقین بتعذر حصول العداله و تفسیرها، و بعضهم جعلها من قبیل الممتنعات، و هو من تسویلات الشیطان و مداخله الخفیه علی المؤمنین و مکائده. و لنقتصر لهم فی هذه الرساله علی ذکر شبهتین:

الاولی: ما رواه الشیخ الجلیل أحمد بن [علی بن] أبی طالب الطبرسی). ثمّ ذکر الحدیث المروی عن علی بن الحسین علیهما السّلام و هو قوله: «إذا رأیتم الرجل قد حسن سمته» (۲)، و قد تقدم مشروحا فی بعض درر الکتاب (۳)، ثمّ أجاب عنه بما هو مذکور فی الدره المشار إلیها.

أقول: لا یخفی علی من تأمل بعین التحقیق فی صحیح عبد اللّه بن أبی یعفور المذکور أنه بالدلاله علی خلاف ما ذکروه أنسب، بل إلی القول المشهور بین المتأخّرین أقرب، وها أنا أشرح لک معناه، و اوضح ما اشتمل علیه من أوّله و منتهاه، فأقول- و باللّه الثقه لبلوغ المأمول-: اعلم أن ظاهر الخبر المذکور یدل علی المدار فی معرفه العداله علی أمرین:

۱- العشره الکامله: ۲۴۸- ۲۶۰.

۲- الاحتجاج ۲: ۱۵۹/ ۱۹۲.

۳- انظر الدرر ۲: ۴۵- ۸۸/ الدره: ۲۱.

ص: ۴۴

أحـدهما: أنه لاـ بـدّ من معرفته بـالستر و العفـاف، و کف البطن و الفرج و الیـد و اللسـان، و یعرف باجتنـاب الکبائر .. إلی آخر ما فی الخبر. و العطف فی قوله:

«و کف البطن» و ما بعده من قبیل عطف الخاصّ علی العامّ، تفصیلا للإجمال فی المقام.

و أنت خبیر بأن اشتراط معرفته بالستر و العفاف و الکف عن هـذه الأشـیاء یتوقف علی نوع معاشـره ممن بعـد عنه، و اختبار مطلع علی باطن الأحوال؛ و ذلک لأنّک لا تقول: فلان معروف بالشجاعه، إلّا بعد أن یعرف حاله فی میدان القتال و مبارزه الشجعان و الأبطال، و أنه ممن یقتـل الرجال و لا یولّی الـدبر فی مقام النزال، و یقاوم الشـجعان و یصادم الفرسان، فحینئـذ یقال: إنه معروف بالشـجاعه، و إلّا فلا.

هکـذا لاـ یقـال: فلان معروف بالطب و الحکمه البـدنیّه، إلّا إذا کان ممن علم تأثیر أدویته فی شـفاء المرضـی، و جوده رأیه فی معرفه العلل و الأدواء.

و بمقتضـی ذلک أنه لا یقال: فلان معروف بکفّ البطن و الفرج و الیـد و اللسان و نحو ذلک، إلا بعد اختباره و امتحانه بالمعاملات و المحـاورات و المجادلات، کما لو وقع فی یـده مال لغیره أمانه أو تجاره أو نحو ذلک من المعاملات الجاریه بین الناس، أو وقع بینه و بین غیره خصومه و نزاع، فإن کان فی جمیع ذلک ممّن لا یتعدی الحدود الشرعیه فهو هو، و إلّا فلا.

و أمّـا من لاـ یحصّـل الاطلاـع علی باطن حاله بوجه فهو بالنسـبه إلی ما ذکرناه (۱) من قبیـل مجهول الحـال لا یصـدق علیه أنه یعرف بذلک، بل یحتمل لأن یکون کذلک و ألّا یکون. و کم قد رأینا فی زماننا من هو علی ظاهر الخشوع

۱- فی «ق» بعدها: فهو، و ما أثبتناه وفق «ح».

ص: ۴۵

و النسک و العباده، بل التصدّر للفتوی و التدریس و الإمامه للجماعه، حتی إذا صار بینه و بین أحد معامله الدرهم و الدینار انقلب إلی حاله اخری، و صار همّه التوصّل بالغلبه و الاستیلاء أو الحیله و الخدیعه بکل وجه ممکن إلی أخذ ذلک، و إن تفاوت أفراد الناس بتفاوت المقامات و مقتضیات الأحوال. و کم رأینا من رجل حسن الخلق و اللسان فی مقام الخضوع له و الإذعان، حتی إذا اعتدی علیه معتد قابله بمثل ما اعتدی علیه، بل ربّما زاد علیه، و ربّما استنکف من التظاهر بذلک، فنصب له فی الباطن شباک المهالک من حیث لا یعلم، و تتبع له الغوائل، و لو أنه قابل بالصفح و الحلم و العفو لکان هو هو.

و بالجمله، فإنه إنّما تعرف أحوال الناس و ما هم علیه من حسن و قبح و عداله و فسق بالابتلاء و الامتحان فی المعاملات و المخاصمات و المحاورات، و هذا هو الذی لحظه علیه السّلام فی هذا الخبر، و به تشهد رؤیه العیان و عدول الوجدان، و لا سیّما فی هذه الأزمان التی انطمست فیها معالم الإیمان.

و هذا المعنی الذی ذکرناه هو الذی یتبادر من العباره المذکوره، أعنی قولنا: إن العداله عباره عن حسن الظاهر، أی حسن ما یظهر منه فی مقام الابتلاء و الاختبار.

و أمّا الحمل علی حسن ما یظهر منه من کونه عالما فاضلا، مظهرا للزهد بین الناس، مصلّیا و نحو ذلک، غیر مظهر لما یوجب الفسق، من غیر اختبار کون ذلک عن تقوی و ورع، أو عن تصنّع و ریاء، فهو غیر مجد فی المقام، بل هو فی الحقیقه مجهول الحال، و عدم ظهور ما یوجب الفسق منه لا یدل علی العدم؛ إذ الشرط فی الروایه المذکوره ظهور العدم لا عدم الظهور، و الفرق بین المقامین واضح.

فإن قیل: إنه یصدق علی من لم یظهر منه ما یوجب الفسق مع کونه عالما

ص: ۴۶

مصلّیا متزهدا (۱) أنه معروف بالتقوی و العفاف.

قلنا: هذا کلام مجمل؛ فإنه إن أرید من لم یظهر منه بقول مطلق فهو ممنوع، و إن ارید من لم یظهر منه فی موضع تقتضی العاده الجاریه بین الناس بالإظهار، فهو عین ما نقوله، فإن من اعتدی علیه بید أو لسان و کفّ یده و لسانه عن الاعتداء، أو وقع فی یده شی ء من الحطام الحرام فکفّ نفسه عنه، فهذا هو الذی ندّعیه، و أمّا من لم یکن کذلک فلا یوصف بالکفّ الذی ذکره فی الروایه؛ لأن الکفّ إنّما یقال فی موضع یقتضی البسط، ألا تری أنه لا یقال للزاهد فی الدنیا من حیث إنها زاهده فیه: إنه زاهد، و إنّما یقال لمن تمکن منها و وقعت فی یده و مع ذلک عفّ عنها و کفّ یده عن التعرض لها. و هذا بحمد اللّه سبحانه ظاهر لا ستره علیه.

و أمّا قوله علیه السّلام: «و الدلاله علی ذلک أن یکون ساترا لجمیع عیوبه»- إلی آخره- فالظاهر أنه إجمال بعد تفصیل، کأنّه قال- بعد أن ذکر أنه لا بدّ أن یعرف بکذا و کذا ممّا یرجع إلی العلم بتقواه و ورعه و عفافه-: و مجمل ذلک ألّا یقف له أحد علی عیب یذم به و یعاب به، بل یکون تقواه و صلاحه ساترا لعیوبه، لغلبته علیها و اضمحلالها به، لا بمعنی أن له عیوبا و لکن یسترها، کما یوهمه ظاهر اللفظ، و علیه بنی من نظر فی الخبر من غیر تأمّل، بل بمعنی عدم العیب بالکلّیه.

و مما یشیر إلی ما ذکرنا من اعتبار المعاشره المطّلعه علی باطن الحال تخصیص السؤال فی الخبر بأهل محلّته الذین هم غالبا أقرب إلی الاطّلاع علی ذلک.

و أنت إذا تأملت فی هذه الخبر- بمعونه ما شرحناه- وجدته قریبا من القول

۱- فی «ح»: منزها.

ص: ۴۷

المشهور بین المتأخّرین، لا فرق بینه و بینه إلّا من حیث اعتبارهم کون التقوی ملکه، و قد عرفت أنه لا دلیل علیه، و إلّا فاشتراط العلم بالصلاح و العفاف و التقوی و عدم الإخلال بالواجبات و اجتناب المحرّمات ممّا لا شک فیه، و هو الذی صرّحت به عبارات الأصحاب التی قدمنا نقلها. و أصحابنا القائلون بهذا القول لم یتأملوا فی معنی الخبر المذکور کما شرحناه، و لم یعطوا النظر حقه فیه کما أوضحناه.

و ثانیهما: التعاهد للصلوات الخمس فی جماعه المسلمین إلّا من عله. و هذا هو الذی جمد علیه أصحابنا القائلون بما قلناه من أن العداله بمعنی حسن الظاهر، کما عرفت من عباره شیخنا الشیخ سلیمان بن عبد اللّه رحمه اللّه المتقدمه، و غفلوا عن الشرط الأول. و هذا الشرط و إن لم یذکره أحد من الأصحاب، بل ربّما صرّحوا بأن الإخلال بالمندوبات لا ینافی صفه العداله؛ إلّا إن الخبر المذکور قد تضمّنه علی أبلغ وجه و آکده کما عرفت.

نعم، صرّح جمع من المتأخّرین- کما نقله بعض مشایخنا عطّر اللّه مراقدهم- بأن الإصرار علی ترک السنن قادح فی العداله قال: (و ممّن نصّ علی ذلک شیخنا الشهید الثانی فی (رساله العداله) و (شرح اللمعه)، و قال: (و هل هو مع ذلک من الذنوب أو مخالفه المروءه؟ کلّ محتمل و إن کان الثانی أوجه) (۱). و نسب شیخنا البهائی فی (الحبل المتین) الأول إلی الأصحاب، مؤذنا بدعوی الإجماع أو ما قاربه علیه) (۲).

و قال شیخنا العلّامه الشیخ سلیمان البحرانی قدّس سرّه: (و الذی یظهر لی أن ترک

۱- الروضه البهیه فی شرح اللمعه الدمشقیه ۳: ۱۳۰.

۲- العشره الکامله: ۲۴۷.

ص: ۴۸

السنن حدا یؤذن بالتهاون بالدین و قله المبالاه بکمالات الشرع، و الاستخفاف بالوظائف الموظفه من لدن الشارع، فهو عصیان قادح فی العداله، و إلّا فلا.

و یشهد لذلک ما رواه زراره فی الصحیح عن الباقر علیه السّلام، فی الحدیث المشتمل علی عدد الفرائض الیومیه و نوافلها، حیث قال علیه السّلام بعد [عدّه] (۱) النوافل: «فتلک سبع و عشرون سوی الفریضه، و إنما هذا کلّه تطوع و لیس بمفروض. إن تارک الفریضه کافر، و إن تارک هذا لیس بکافر، و لکنها معصیه» (۲)) (۳).

و روی حنان بن سدیر فی الموثق أنه سأل عمرو بن حریث أبا عبد اللّه علیه السّلام- و أنا جالس- فقال له: أخبرنی- جعلت فداک- عن صلاه رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله، فذکر علیه السّلام تفصیل ذلک، فقال: جعلت فداک، فإن کنت أقوی علی أکثر من ذلک أ یعذبنی اللّه علی کثره الصلاه؟ قال: «لا، و لکن یعذب علی ترک السنّه» (۴).

قال تلمیذه المحدّث الصالح الشیخ عبد اللّه بن صالح البحرانی- تغمدهما اللّه تعالی بغفرانه- بعد نقل ذلک: (و عندی فی هذا من أصله توقف؛ لعدم الدلیل علی وجوبه و ثبوت استحبابه، و تصریح الأخبار بأن اللّه تعالی لا یؤاخذ العبد یوم القیامه عن أکثر ما افترض علیه من الصلاه الخمس و صیام شهر رمضان.

و الخبران محمولان علی الکراهه الشدیده و التقریع و التغلیظ فی ترک النوافل، أو علی الکمّل من المؤمنین) انتهی.

أقول: فیه أن ما ذکره من التأویل و إن أمکن جریانه فی الخبرین المذکورین،

۱- فی النسختین: عدد.

۲- تهذیب الأحکام ۲: ۷- ۸/ ۱۳، وسائل الشیعه ۴: ۴۱، أبواب أعداد الفرائض، ب ۱۱، ح ۱.

۳- العشره الکامله: ۲۴۷- ۲۴۸.

۴- الکافی ۳: ۴۴۳/ ۵، باب صلاه النوافل، تهذیب الأحکام ۲: ۴/ ۴، الاستبصار ۱: ۲۱۸/ ۷۷۴، وسائل الشیعه ۴: ۴۷، أبواب أعداد الفرائض، ب ۱۳، ح ۶.

ص: ۴۹

إلّا إنّه قد تكاثرت الأخبار بأن تارك الجماعه مع عدم العذر مستحق للحرق بالنار، و قد تكرر ذلك فی صحيحه ابن أبی يعفور (۱) المتقدمه، مع أن الجماعه إنّما هی مستحبه، فلو لم يكن ذلك معصيه [فكيف] يستحق الحرق بالنار الذی لا يفعل إلّا بالكفار؟! و ورد أيضا لو أنه أصرّ أهل مصر علی ترك الأذان لكان علی الإمام أن يقاتلهم (۲)، مع أن الأذان إنّما هو من المستحبات.

و بالجمله، فالظاهر إنّما هو ما ذكره شيخنا المقدم ذكره. و أمّا الأخبار التی أشار إليها من أنه من لقی اللّه عزّ و جلّ بالصلوات الخمس لم يسأله عن النوافل، و من لقيه بصيام شهر رمضان لم يسأله عن صيام التطوع، فهو محتمل لأمرين:

أحدهما: أن المراد أن من لقيه بهذه الفرائض كامله من جميع الوجوه لم يسأله عن النوافل؛ لأنها إنّما شرّعت لإتمام الفرائض، و إذا لقی اللّه تعالی بالفرائض تامه علی الوجه الذی أراده و ندب إليه لم يسأله عن التطوع.

الثانی: أن المراد: من لقيه بالفرائض علی غير الوجه المذكور، بأن يترك النوافل أحيانا لعذر أو لغير عذر لا تركا ناشئا عن الإصرار علی تركها و التهاون بها، و عدم المبالاه بما ورد فی الحث عليها.

و الظاهر أنه عليه السّلام إنّما آثر الصلاه جماعه فی كونها مظهرا للعداله و دليلا عليها،

۱- الفقيه ۳: ۲۴/ ۶۵، وسائل الشيعه ۲۷: ۳۹۲، كتاب الشهادات، ب ۴۱، ح ۱.

۲- الحبل المتين (ضمن رسائل الشيخ بهاء الدين): ۱۳۳، و نسبه للأصحاب، المبسوط (السرخسی) ۱: ۱۳۳، و نسبه لمحمد، و الظاهر أنه الماتن محمد بن أحمد المروزی، و السرخسی إنما هو شارح لمختصر (المبسوط) لا مؤلفه كما أشار إلی ذلك فی مقدّمه كتابه، حيث إن المبسوط هو جمع لما فرّعه أبو حنيفه. و قد أشرنا إلی ذلك فی الجزء: ۳، الصفحه: ۷۴، الهامش: ۳. انظر المبسوط ۱: ۳- ۴.

ص: ۵۰

من حیث استفاضه الأخبار بأن «الصلاه عمود الدین»، (۱)، و أن بقبولها تقبل سائر الأعمال و إن کانت باطله، و بردّها تردّ سائر الأعمال و إن کانت صحیحه (۲)، و أنها معیار الکفر و الإیمان (۳)، و أنها متی أتی بها و أقامها فی أوّل وقتها بحدودها کانت کفاره للذنوب الواقعه فی ذلک الیوم (۴)، و أنها- کما قال اللّه تعالی- تَنْهیٰ عَنِ الْفَحْشٰاءِ وَ الْمُنْکَرِ (۵). و اعتبار الجماعه فیها لیعلم الإتیان بها کما صرّح به الخبر (۶)، و حینئذ فیحکم بحصول العداله بها مضافا إلی ما تقدّم.

إذا عرفت ذلک، فاعلم أن جمله من الأخبار قد أیدت هذا الخبر فیما دل علیه و إن لم تکن فی الوضوح و التصریح و التأکید بالغه ما بلغ إلیه، و منها ما رواه شیخنا الصدوق- طاب ثراه- فی (الخصال) عن الرضا علیه السّلام عن آبائه علیهم السّلام عن علی علیه السّلام قال: «قال رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله: من عامل الناس فلم یظلمهم، و حدّثهم فلم یکذبهم، و وعدهم فلم یخلفهم، فهو ممن کملت مروءته، و ظهرت عدالته، و وجبت اخوّته، و حرمت غیبته» (۷).

و ما رواه فیه أیضا بسنده عن عبد اللّه بن سنان عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال:

«ثلاث من کنّ فیه أوجبت له أربعا علی الناس: [من] إذا حدثهم لم یکذبهم، و إذا وعدهم لم یخلفهم، و إذا خالطهم لم یظلمهم، وجب أن [تظهر] (۸) فی الناس عدالته،

۱- المحاسن ۱: ۱۱۶/ ۱۱۷، وسائل الشیعه ۴: ۲۷، أبواب أعداد الفرائض، ب ۶، ح ۱۲.

۲- الأمالی (الصدوق): ۷۳۹- ۷۴۰/ ۱۰۰۶، علل الشرائع ۲: ۵۷- ۵۸/ ب ۷۷، ح ۱.

۳- المحاسن ۱: ۱۵۷- ۱۶۲/ باب عقاب من تهاون بالوضوء، وسائل الشیعه ۴: ۴۲- ۴۳، أبواب أعداد الفرائض، ب ۱۱، ح ۶، ۷.

۴- الفقیه ۳: ۲۵/ ۶۵، تهذیب الأحکام ۶: ۲۴۱/ ۵۹۶.

۵- العنکبوت: ۴۵.

۶- الفقیه ۳: ۲۴/ ۶۵، وسائل الشیعه ۲۷: ۳۹۲، کتاب الشهادات، ب ۴۱، ح ۱.

۷- الخصال ۱: ۲۰۸/ ۲۸، باب الأربعه.

۸- من المصدر، و فی النسختین: یظهروا.

ص: ۵۱

و یظهر فیهم مروءته، و أن تحرم علیهم غیبته، و أن تجب علیهم أخوّته» (۱).

و ما تضمنه هذان الخبران یرجع إلی الشرط الأوّل ممّا تقدم فی صحیحه ابن أبی یعفور المتقدمه.

و ما رواه أبو بصیر فی الموثق عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «لا بأس بشهاده الضیف إذا کان عفیفا صائنا» (۲).

و روایه العلاء بن سیابه عن أبی عبد اللّه علیه السّلام، فی المکاری و الملّاح و الجمّال قال: «لا بأس بهم، تقبل شهادتهم إذا کانوا صلحاء» (۳).

و روایه العسکری علیه السّلام (۴) المتقدمه.

و روایه عمار بن مروان فی الرجل یشهد لابنه، و الابن لأبیه، و الرجل لامرأته قال: «لا بأس بذلک إذا کان خیرا» (۵).

و روایه رفاعه (۶) قال: سألته عن رجل مات و له بنون صغار و کبار من غیر وصیّه، و له خدم و مماليک و عقار، کیف یصنعون- الورثه بقسمه ذلک المیراث؟

قال: «إن قام رجل ثقه یقسمه (۷) قاسمهم ذلک کله فلا بأس» (۸).

۱- الخصال ۱: ۲۰۸/ ۲۹، باب الأربعه.

۲- الفقیه ۳: ۲۷/ ۷۷، تهذیب الأحکام ۶: ۲۵۸/ ۶۷۶، الاستبصار ۳: ۲۱/ ۶۴، وسائل الشیعه ۲۷: ۳۷۲، کتاب الشهادات، ب ۲۹، ح ۳.

۳- الکافی ۷: ۳۹۶/ ۱۰، باب ما یردّ من الشهود، الفقیه ۳: ۲۸/ ۸۲، تهذیب الأحکام ۶: ۲۴۳/ ۶۰۵، وسائل الشیعه ۲۷: ۳۸۱، کتاب الشهادات، ب ۳۴، ح ۱.

۴- التفسیر المنسوب إلی الإمام العسکری علیه السّلام: ۶۷۲/ ۳۷۵.

۵- الفقیه ۳: ۲۶/ ۷۰، وسائل الشیعه ۲۷: ۳۹۴- ۳۹۵، کتاب الشهادات، ب ۴۱، ح ۹.

۶- فی الکافی و الفقیه و تهذیب الأحکام: سماعه، و فی وسائل الشیعه: زرعه.

۷- فی «ح»: قسمه، و لیست فی المصدر.

۸- الکافی ۷: ۶۷/ ۳، باب من مات علی غیر وصیّه ..، الفقیه ۴: ۱۶۱/ ۵۶۳، تهذیب الأحکام ۹: ۳۹۲/ ۱۴۰۰، وسائل الشیعه ۲۶: ۷۰، أبواب موجبات الإرث، ب ۴، ح ۱.

ص: ۵۲

و روایه هشام بن سالم عن أبی عبد اللّه علیه السّلام، فی حدیث فی الوکاله قال علیه السّلام:

«و الوکاله ثابته حتی یبلغه العزل عن الوکاله بثقه یبلغه، أو یشافه [ب] العزل عن الوکاله» (۱).

و لفظ (الثقه) فی هذین الخبرین و أمثالهما یساوق لفظ (العدل) فی الأخبار المتقدّمه، فهو بمعنی العدل.

و روایه محمد بن مسلم قال: قدم رجل إلی أمیر المؤمنین علیه السّلام بالکوفه، فقال:

إنی طلّقت امرأتی بعد ما طهرت من حیضها قبل أن اجامعها، فقال أمیر المؤمنین علیه السّلام: «أشهدت رجلین ذوی عدل کما قال: الله عزّ و جلّ (۲)؟». قال: لا. قال:

«اذهب فإن طلاقک لیس بشی ء» (۳).

و روایه جابر عن أبی جعفر علیه السّلام قال: «شهاده القابله جائزه علی أنه استهل أو برز میتا إذا سئل عنها فعدّلت» (۴).

و بالجمله، فالأخبار الداله علی عداله الشاهد متواتره معنی، کما لا یخفی علی من راجعها من مظانها، مثل مسأله رؤیه الهلال (۵) و الطلاق (۶) و الشهادات (۷) و الدین (۸) و نحوها و إن اختلفت فی تأدیه ذلک إجمالا و تفصیلا، فربما عبّر فی

۱- الفقیه ۳: ۴۹/ ۱۰، وسائل الشیعه ۱۹: ۱۶۲، کتاب الوکاله، ب ۲، ح ۱.

۲- إشاره إلی الآیه: ۲، من سوره الطلاق.

۳- الکافی ۶: ۶۰/ ۱۴، باب من طلّق لغیر الکتاب و السنّه، تهذیب الأحکام ۸: ۴۸/ ۱۵۱، وسائل الشیعه ۲۲: ۲۷- ۲۸، کتاب الطلاق، ب ۱۰، ح ۷.

۴- تهذیب الأحکام ۶: ۲۷۱- ۲۷۲/ ۷۳۷، وسائل الشیعه ۲۷: ۳۶۲، کتاب الشهادات، ب ۲۴، ح ۳۸.

۵- وسائل الشیعه ۱۰: ۲۸۶- ۲۹۲، أبواب أحکام شهر رمضان، ب ۱۱.

۶- وسائل الشیعه ۲۲: ۲۵- ۲۹، أبواب مقدمات الطلاق، ب ۱۰.

۷- وسائل الشیعه ۲۷: ۳۹۱- ۳۹۹، کتاب الشهادات، ب ۴۱.

۸- وسائل الشیعه ۱۸: ۳۳۸، أبواب الدین و القرض، ب ۱۰.

ص: ۵۳

بعضها بالشاهدین بقول مطلق (۱)، و ربّما عبّر بالعدلین (۲)، و ربّما عبر ببعض الأوصاف الداله علی العداله (۳) إجمالا أو تفصیلا (۴).

و لا ریب أن ضمّ الأخبار بعضها إلی بعض و حمل مطلقها علی مقیدها و مجملها علی مفصّلها یقتضی أن العداله أمر زائد علی الإسلام أو الإیمان، فالعمل بتلک الأخبار التی استند إلیها اولئک الفضلاء موجب لطرح هذه الأخبار کملا- مع اعتضادها بالآیه الشریفه (۵) حسبما قدّمناه- و عمل الطائفه المحقه کما أوضحناه، و هو فی البطلان أوضح من أن یحتاج إلی مزید بیان. و أمّا الأخبار التی استندوا إلیها فقد عرفت الجواب عنها.

المقام الرابع: فی اتحاد مفهوم العداله

اعلم أنه قد صرّح جمله من أصحابنا- رضوان اللّه علیهم- منهم شیخنا المجلسی فی کتاب (البحار) (۶)، و شیخنا العلّامه أبو الحسن الشیخ سلیمان البحرانی (۷)، و تلمیذه المحدّث الصالح الشیخ عبد اللّه بن صالح البحرانی (۸)، و غیرهم، بأن العداله المعتبره فی الشهاده و الإمامه و القضاء و الفتوی و نحوها أمر واحد. و علی هذا القول جرینا سابقا فی جمله من المسائل، إلّا إن الذی ظهر لنا

۱- انظر وسائل الشیعه ۱۰: ۲۸۹- ۲۹۱، أبواب أحکام شهر رمضان، ب ۱۱، ح ۹- ۱۰، ۱۳- ۱۴، و ۲۲: ۲۵- ۲۹، کتاب الطلاق ب ۱۰، ح ۱، ۴- ۶، ۸- ۱۳.

۲- انظر وسائل الشیعه ۱۰: ۲۸۶- ۲۹۲، أبواب أحکام شهر رمضان، ب ۱۱، ح ۱، ۳، ۵- ۸، ۱۵- ۱۷، و ۲۲: ۲۶- ۲۹، أبواب مقدمات الطلاق، ب ۱۰، ح ۲- ۳، ۷، و ۲۷: ۳۹۱- ۳۹۹، کتاب الشهادات، ب ۴۱.

۳- انظر وسائل الشیعه ۱۰: ۲۸۷، أبواب أحکام شهر رمضان، ب ۱۱، ح ۴.

۴- فربّما عبّر. تفصیلا، من «ح».

۵- الطلاق: ۲.

۶- بحار الأنوار ۸۵: ۲۴.

۷- أجوبه الشیخ سلیمان الماحوزی: ۱۷۷.

۸- منیه الممارسین: ۳۳۶.

ص: ۵۴

بعد التأمل فی الأخبار بعین الفکر و الاعتبار أن العداله فی القاضی و الحاکم الشرعی أخص من باقی الأفراد؛ لأنه نائب عن الإمام علیه السّلام و جالس فی مجلس النبوه و الإمامه و متصدّر للقیام بتلک الزعامه، فلا بدّ فیه من نوع مناسبه للمنوب عنه بها یستحق النیابه، و ذلک بأن یکون متصفا بعلم الأخلاق الذی هو السبب الکلی للقرب من الملک الخلّاق، و هو تحلیه النفس بالفضائل الزکیه، و تخلیتها من الرذائل الردیه، و إن کان هذا علما قد عفت الآن معامله و اندرست مراسمه.

و علی ما ذکرناه دلّت جمله من الأخبار الوارده عن العتره الأطهار (۱)، و قد قدّمناها فی الدره (۲) التی فی شرح الحدیث الوارد عن علی بن الحسین علیهما السّلام، و هو قوله: «إذا رأیتم الرجل قد حسن سمته و هدیه» (۳) الحدیث، و بیّنا ثمه أن هذا الحدیث إنّما ارید به النائب عنهم علیهم السّلام.

و قد اضطرب شیخنا الشیخ سلیمان البحرانی و تلمیذه المحدّث المشار إلیه آنفا فی التفصی عن الجواب عن الخبر المذکور، حیث إنّهما- کما ذکرنا آنفا- ممّن حکم بأن العداله المشترطه فی الفقیه هی بعینها العداله المشترطه فی الإمام و الشاهد، و هذا الخبر فیه من الشروط الشدیده و التأکیدات العدیده ممّا لا یکاد یوجد من یتصف بها فی مصر من الأمصار، فضاق علیهما المخرج منه، فحملاه علی محامل بعیده، و تأولاه بتأویلات غیر سدیده، کما قدمنا نقل ذلک عنهما فی الدره (۴) المشار إلیها.

و لا ریب أن ذلک إنّما وقع لصعوبه المخرج من هذه الشروط التی اشتمل علیها الخبر، و عدم سهوله القیام لهم بها کما أمر. و قد تقدّم تحقیق الحال فی الدره

۱- وسائل الشیعه ۲۷: ۳۹۱- ۴۰۰، کتاب الشهادات، ب ۴۱.

۲- انظر الدرر ۲: ۴۵- ۸۸/ الدره ۲۱.

۳- الاحتجاج ۲: ۱۵۹/ ۱۹۲.

۴- انظر الدرر ۲: ۴۶- ۴۷.

ص: ۵۵

المشار إليها على وجه لا يعتريه الإشكال، فلا يحتاج إلى إعاده.

المقام الخامس: فيما لو علم المكلف من نفسه عدم عدالته

إذا علم المكلّف من نفسه عدم العداله مع كونه عند الناس على ظاهر العداله، فهل يجوز له الدخول فى الامور المشروطه بالعداله، من إمامه فى الجمعه و الجماعه، و تصدر للفتوى، و أداء الشهاده، و نحو ذلك ممّا هو مشروط بها، أم لا يجوز له ذلك؟

ظاهر كلام جمله من أصحابنا منهم شيخنا الشهيد الثانى فى (المسالك) و غيره الأول قال قدّس سرّه فى الكتاب المذكور فى الكلام على شاهدى الطلاق- بعد أن ذكر أنه لا يقدح فسقهما واقعا مع ظهور عدالتهما بالنسبه إلى غيرهما- ما صورته: (و هل يقدح فسقهما فى نفس الأمر بالنسبه إليهما، حتى إنه لا يصح لأحدهما أن يتزوج بها، أم لا؛ نظرا إلى حصول شرط الطلاق و هو العداله ظاهرا؟ و جهان. و كذا لو علم الزوج فسقهما مع ظهور عدالتهما، ففى الحكم بوقوع الطلاق بالنسبه إليه حتى تسقط عنه حقوق الزوجيه، و يستبيح اختها و الخامسه، و جهان، و الحكم بصحته فيهما لا يخلو من قوه) (۱).

و ظاهر شيخنا الشيخ سليمان قدّس سرّه موافقه الشهيد الثانى فى ذلك؛ حيث إنه فى بعض أجوبه المسائل سئل عن ذلك، فأجاب بعد الاستشكال و قال بالنسبه إلى الحكم الأول الذى تقدّم فى عباره (المسالك): (و أمّا بالنسبه إليهما ففيه كلام، و الحكم بالصحه لا يخلو من قوه).

و قال بعد ذكر الحكم الثانى: (و للتوقف فى المسأله مجال و إن كانت الصحه غير بعيده) (۲).

۱- مسالك الأفهام ۹: ۱۱۵.

۲- أجوبه الشيخ سليمان الماحوزى: ۱۷۹.

ص: ۵۶

و ظاهر الفاضل المولى محمد باقر الخراسانى فى (الكفايه) (۱) موافقته فى الأول دون الثانى.

و أنت خبير بأن مقتضى كلامهم هنا جواز الإمامه أيضا فى الجمعه و الجماعه كما هو ظاهر، و جواز اقتداء من علم الفسق مع ظهور العداله، و سيأتى ما فيه.

و ظاهر المحدّث الصالح الشيخ عبد اللّه بن صالح- حيث إنه من رءوس الأخباريين- التوقّف فى المقام، حيث قال: (و لو نواها- يعنى الإمامه- و عدّ نفسه من أحد الشاهدين، و كان تائبا عن المعاصى، جاز له ذلك، أما لو كان مصرّا على المعاصى مرتكبا للكبائر فإشكال، و للأصحاب فيه قولان:

أحدهما: الجواز؛ لأن المدار إنما هو على اعتقاد المؤتمّ أو المطلّق، و بناء الامور على الظاهر دون الباطن.

الثانى: و من حيث إنه إغراء بالقبيح؛ لأنه عالم بفسق نفسه، فكيف يتقلد ما ليس له، خصوصا فى الجماعه الواجبه كالجمعه؟ و الأحكام الشرعيه إنّما جرت على الظاهر إذا لم يمكن الاطلاع على الباطن، و هو مطّلع على حقيقه الأمر.

و الأوّل أوفق بالقواعد الاصوليه، إلّا إنه لمّا لم يكن نص فى المسأله، و اعتقادنا أن لا مناط فى الأحكام الشرعيّه سواه، وجب الوقوف عن الحكم و العمل بالاحتياط فى العلم و العمل، و ردّ ما لم يأتنا به علم من أهل العصمه عليهم السّلام إليهم؛ لقول الصادق عليه السّلام: «أرجه حتى تلقى إمامك؛ فإن الوقوف عند الشبهات خير من الاقتحام فى الهلكات» (۲)) انتهى.

أقول: لا يخفى أن ما ذكروه- قدّس اللّه أرواحهم و نوّر أشباحهم- من جواز

۱- كفايه الأحكام: ۲۰۱.

۲- الكافى ۱: ۶۷- ۶۸/ ۱۰، باب اختلاف الحديث، وسائل الشيعه ۲۷: ۱۰۶- ۱۰۷، أبواب صفات القاضى، ب ۹، ح ۱.

ص: ۵۷

تقلّد العالم بفسق نفسه للأمور المشروطه بالعداله و إن كان ممّا يتراءى فى بادئ النظر صحته، بناء على ما ذكره المحدّث المشار إليه من أن المدار فى الصحه و البطلان إنّما هو على اعتقاد المؤتمّ و المطلّق، و أن الامور إنما بنيت على الظاهر- و يؤيده أيضا تحريم أو كراهه إظهار الإنسان عيوب نفسه للناس، و وجوب (۱) أو استحباب (۲) سترها، و وجوب (۳) ستر غيره عليه لو اطّلع على معصيه منه- إلّا إن الذى يظهر من التأمل فى المقام و مراجعه أخبارهم عليهم السّلام خلاف ذلك.

و بيان ذلك: أن ظاهر الآيه (۴) و الروايات (۵) الداله على النهى عن قبول خبر الفاسق و النهى عن الصلاه خلفه إنّما هو من حيث الفسق، و هو مشعر بأن الفاسق ليس أهلا لهذا المقام و لا صالحا لتقليد هذه الأحكام، و إذا كان الشارع لم يره أهلا لذلك و لا صالحا لسلوك هذه المسالك فهو فى معنى منعه له من الدخول فيما هنالك؛ فإدخاله نفسه فيما لم يره اللّه تعالى أهلا له و تعرّضه له موجب لارتكاب مخالفته عزّ و جلّ، و مجرّد تدليس و تلبيس حمله عليه إبليس. و جواز اقتداء الناس به و قبول شهادته من حيث عدم ظهور فسقه لهم لا يدل على جواز الدخول له؛ لأن حكم الناس فى ذلك على حده، و حكمه فى حدّ ذاته على حده، فحكمه فى حدّ ذاته عدم جواز الدخول (۶)، لما هو عليه من الفسق المانع من

۱- الفقيه ۳: ۲۴/ ۶۵، وسائل الشيعه ۲۷: ۳۹۱، كتاب الشهادات، ب ۴۱، ح ۱.

۲- تهذيب الأحكام ۱۰: ۸/ ۲۲، الفقيه ۴: ۲۱/ ۵۱، وسائل الشيعه ۲۸: ۳۷- ۳۸، أبواب مقدمات الحدود، ب ۶، ح ۵، ۶.

۳- الكافى ۲: ۲۰۷/ ۸، باب فى ألطاف المؤمن و كرامته، وسائل الشيعه ۲۶: ۳۷۹، أبواب فعل المعروف، ب ۳۳، ح ۱.

۴- الحجرات: ۶.

۵- وسائل الشيعه ۲۷: ۳۷۳- ۳۷۴، أبواب الشهادات، ب ۳۰.

۶- له لأن حكم .. الدخول، سقط فى «ح».

ص: ۵۸

أهليته لذلك المقام، و حكم الناس- من حيث عدم ظهور المانع المذكور لهم- جواز الاقتداء به و قبول شهادته.

و نظيره فى الأحكام الشرعيّه غير عزيز، فإن لحم الميته حكمه فى حدّ ذاته الحرمه و عدم جواز أكله، و بالنسبه إلى من لم يعلم بكونه ميته جواز الأكل.

و يؤيد ما قلناه جمله من الأخبار، مثل صحيحه أبى بصير عن أبى عبد اللّه عليه السّلام قال: «خمسه لا يؤمّون (۱) الناس على كل حال: المجذوم، و الأبرص، و المجنون، و ولد الزنا، و الأعرابى» (۲).

و صحيحه محمد بن مسلم عن أبى جعفر عليه السّلام قال: «خمسه لا يؤمّون (۳) الناس و لا يصلّون بهم صلاه فريضه فى جماعه: الأبرص، و المجذوم، و ولد الزنا، و الأعرابى حتى يهاجر، و المحدود» (۴).

و التقريب فيهما: أن ظاهرهما توجه النهى إلى هؤلاء باعتبار الإمامه بالناس؛ لأنهم ليسوا من أهلها، بسبب ما هم عليه من الامور المذكوره المانعه من أهليه الإمامه. و بعض الأخبار و إن ورد أيضا فى نهى الناس عن الائتمام بهم، إلّا إنه إنّما يتوجه إلى المؤتمين، و أمّا فى هذين الخبرين فهو متوجه إلى الإمام من أحد هؤلاء. فلو فرضنا عدم علم الناس بشى ء من هذه الموانع مع اعتقادهم العداله، فإنه يجوز لهم الاقتداء بهم، إلّا إنه بمقتضى هذين الخبرين لا يجوز لهم الإمامه؛ لما هم عليه من الموانع المذكوره و إن خفيت على الناس. فكذلك الفاسق الذى لو ظهر للناس فسقه لامتنع الناس من الصلاه خلفه، و لا يجوز له الإمامه؛ لعدم الأهليه.

۱- من «ح» و المصدر، و فى «ق»: يأتمون.

۲- الكافى ۳: ۳۷۵/ ۱، باب من تكره الصلاه خلفه.، وسائل الشيعه ۸: ۳۲۴، أبواب صلاه الجماعه، ب ۱۶، ح ۵.

۳- من «ح» و المصدر، و فى «ق»: يأتمون.

۴- الفقيه ۱: ۲۴۷/ ۱۱۰۵، وسائل الشيعه ۸: ۳۲۴، أبواب صلاه الجماعه، ب ۱۶، ح ۳.

ص: ۵۹

و یؤید ذلک أیضا ما ورد فی أخبار الفتوی و الحکم من قول أمیر المؤمنین علیه السّلام لشریح: «یا شریح، قد جلست مجلسا لا یجلسه إلّا نبی أو وصی نبی (۱) أو شقی» (۲).

و قول أبی عبد اللّه علیه السّلام: «اتقوا الحکومه؛ [فإن الحکومه] إنّما هی للإمام العالم بالقضاء العادل فی المسلمین، لنبی أو وصی نبی» (۳).

فإنهما ظاهران فی النهی لمن لم یکن مستجمعا لأسباب النیابه و أهلیه الحکم و الفتوی واقعا. و لا ریب أن من أعظم الأسباب المانعه منهما الفسق، فهی ظاهره فی منع الفاسق من الجلوس فی هذا المقام- و إن کان ظاهر العداله بین الأنام- و عدم جواز تقلّده للأحکام.

و کلام من قدّمنا کلامه و إن کان مخصوصا بمسأله الإمامه و الطلاق، إلا إن الحکم فی المواضع الثلاثه واحد؛ فإن مبنی الکلام هو أنه هل یکتفی بظهور العداله فی جواز التقلد للأمور المشروطه بها و إن لم یکن کذلک واقعا، أم لا بدّ من ثبوتها واقعا؟ فالإشکال و الکلام [جاریان] (۴) فی جمیع ما یشترط فیه العداله، و هذا أحدها.

و حینئذ، فما ذکروه إنّما جری مجری التمثیل و التخصیص فی هذین الخبرین بالنبی و الوصی، یعنی أصاله، و فیه ردّ علی المخالفین المبدعین الذین جلسوا فی هذا المنصب بدعوی استحقاقهم له من اللّه عزّ و جلّ.

۱- من «ح» و المصدر.

۲- الکافی ۷: ۴۰۶/ ۲، باب أن الحکومه إنما هی للإمام علیه السّلام، الفقیه ۳: ۴/ ۸، تهذیب الأحکام ۶: ۲۱۷/ ۵۰۹، وسائل الشیعه ۲۷: ۱۷، أبواب صفات القاضی، ب ۳، ح ۳.

۳- الکافی ۷: ۴۰۶/ ۱، باب أن الحکومه إنما هی للإمام علیه السّلام، الفقیه ۳: ۴/ ۷، وسائل الشیعه ۲۷: ۱۷، أبواب صفات القاضی، ب ۳، ح ۳.

۴- فی النسختین: جار.

ص: ۶۰

و حينئذ، فلا منافاه فی الخبرين لما ورد فی الأخبار الداله علی نيابه الفقيه الجامع الشرائط و إمضاء حكمه و وجوب إطاعته (۱)، فإن جلوسه إنّما هو من حيث الإذن منهم عليهم السّلام و النيابه عنهم- صلوات اللّه عليهم- كما صرّحت به أخبارهم، و جميع ما يحكم به إنّما هو من نصوصهم و أخبارهم لا من قبل نفسه و هواه.

و من أظهر الأدله علی ما ذكرناه ما رواه ابن إدريس فی مستطرفات (السرائر) نقلا من كتاب السيارى قال: قلت لأبی جعفر الثانی عليه السّلام: قوم من مواليك يجتمعون فتحضر الصلاه، فيتقدّم بعضهم فيصلی جماعه؟ فقال: «إن كان الذی يؤم بهم ليس بينه و بين الله طلبه فليفعل» (۲).

و هو- كما ترى- صريح فی المراد، عار عن وصمه الإيراد؛ لدلالته صريحا علی أنه لا تجوز الإمامه لمن علم من نفسه الفسق حتی يتوب توبه نصوحا، و يقلع عنه إقلاعا صحيحا. و مورد الخبر و إن كان الإمامه، إلّا إنه جار فی غيرها بالتقريب الذی تقدم ذكره.

فإن قيل: إنكم قد فسرتم العداله فيما سبق بحسن الظاهر الذی يجامع الفسق باطنا، و كلامكم هنا يدل علی أن العداله لا يجوز مجامعه الفسق لها باطنا؛ لمنعكم له من الدخول فی الامور المشروطه بالعداله إذا علم من نفسه الفسق.

قلنا: لا يخفی أن العداله بالنسبه إلی المكلّف المتّصف بها غيرها بالنسبه إلی غيره ممن يتبعه، فإنّها بالنسبه إليه عباره عن عدم اتّصافه بشی ء ممّا يوجب الفسق و الخروج عن العداله، و هو الذی أشار إليه الخبر بأن يعرف «بالستر

۱- الكافی ۱: ۶۷ ۶۸/ ۱۰، باب اختلاف الحديث، عوالی اللآلی ۴: ۱۳۳/ ۲۲۹.

۲- السرائر (المستطرفات) ۳: ۵۷۰.

ص: ۶۱

و العفاف، و كفّ البطن» (۱)- إلى آخره- كما أوضحناه آنفا. و بالنسبه إلى غيره عباره عن عدم ظهور ما يوجب الفسق و إن كان فاسقا باطنا.

و على هذا فيكون عدلا فى الظاهر، يجوز قبول شهادته و الائتمام به و امتثال أحكامه و أوامره و فتاويه و إن كان فاسقا فى الباطن، يحرم عليه الدخول فى ذلك، و يؤثم و يؤاخذ بالدخول فيما هنالك و إن صح اتباع الناس له؛ فهو له حكم فى حدّ ذاته، و حكم بالنسبه إلى غيره. نظيره من صلّى بالناس على غير طهاره متعمدا مع اعتقاد الناس فيه العداله، فإنه تكون صلاتهم صحيحه، و تكون صلاته باطله، و صحه صلاتهم لا توجب جواز إمامته فى الصوره المذكوره.

و كلامنا فى هذا المقام إنّما هو بالنسبه إلى ذلك الشخص المدّعى اتّصافه بالعداله فى حدّ ذاته، فلا منافاه.

و بالجمله، فالعداله أمر مقابل للفسق، فإن اخذت باعتبار الواقع- كما اعتبرناه فى الإمام و الشاهد و الحاكم الشرعى- قابلها الفسق واقعا، و إن اخذت باعتبار الظاهر- كما اعتبرت بالنسبه إلى غير المذكورين- قابلها الفسق ظاهرا.

و كلامنا فى هذا المقام من أوّله إلى آخره إنّما جرى بالنسبه إلى المدعى اتصافه بالعداله فى حدّ نفسه، هل يجوز له مع ظهور عدالته بين الناس الدخول فى الامور المشروطه بالعداله أم لا؟

و الذى رجحناه هو عدم جواز دخوله؛ فإن الشارع لم يجعله من أهلها، حيث عيّن لها أهلا مخصوصين بالعفاف و التقوى، كما عرفت من الأخبار و كلام جمله من علمائنا الأبرار.

و أكثر الروايات و إن ورد فيها توجه النهى إلى المكلفين، و منها اشتبه الحكم

۱- الفقيه ۳: ۲۴/ ۶۵، تهذيب الأحكام ۶: ۲۴۱/ ۵۹۶، وسائل الشيعه ۲۷: ۳۹۱، كتاب الشهادات، ب ۴۱، ح ۱.

ص: ۶۲

على اولئك القائلين فرتبوا العداله و الاتّصاف بها على اعتقاد المؤتم و المطلق و نحوهما، إلّا إن النهى- كما حققناه آنفا- قد ورد أيضا بالنسبه إلى اولئك المراد منهم صفه العداله من أنه لا يجوز لهم الدخول إلّا مع الاتصاف؛ صريحا فى بعض، و فحوى فى آخر.

و منه أيضا صحيحه محمد بن إسماعيل بن بزيع قال: مات رجل من أصحابنا و لم يوص، فرفع أمره إلى قاضى الكوفه فصيّر عبد الحميد القيّم بماله، و كان الرجل خلّف ورثه صغارا و متاعا و جوارى، فباع عبد الحميد المتاع، فلمّا أراد بيع الجوارى ضعف قلبه فى بيعهن؛ إذ لم يكن الميت صيّر إليه وصيّته، و كان قيامه هذا (۱) بأمر القاضى لأنهنّ فروج.

قال: فذكرت ذلك لأبى جعفر عليه السّلام فقلت له: يموت الرجل من أصحابنا، و لم يوص إلى أحد، و يخلّف جوارى، فيقيم القاضى رجلا منّا لبيعهن (۲) فيضعف قلبه؛ لأنهنّ فروج، فما ترى فى ذلك القيّم؟

قال: فقال: «إذا كان القيّم مثلك أو مثل عبد الحميد فلا بأس» (۳).

فإن المراد منه المماثله فى الوثاقه و العداله.

و مثله روايه رفاعه (۴) المتقدّمه فى المقام الثالث.

و لا ريب أن ما تضمنه هذان الخبران من المواضع المشترط فيها العداله باتفاق

۱- فى «ح»: بهذا، و فى الكافى و وسائل الشيعه: فيها: و فى تهذيب الأحكام: بها.

۲- فى «ح» و المصدر بعدها: أو قال: يقوم بذلك رجل منا.

۳- الكافى ۵: ۲۰۹/ ۲، باب شراء الرقيق، تهذيب الأحكام ۹: ۲۴۰/ ۹۳۲، وسائل الشيعه ۱۷: ۳۶۳، أبواب عقد البيع، ب ۱۶، ح ۲.

۴- الكافى ۷: ۶۷/ ۳، باب من مات على غير وصيه ..، الفقيه ۴: ۱۶۱/ ۵۶۳، تهذيب الأحكام ۹: ۳۹۲/ ۱۴۰۰، و فيها: سماعه، بدل: رفاعه، وسائل الشيعه ۲۶: ۷۰، أبواب موجبات الإرث، ب ۴، ح ۱، و فيه: زرعه، بدل: رفاعه.

ص: ۶۳

الأصحاب، لأنها أحد الامور الحسبيه التى صرّحوا بأنها ترجع إلى الفقيه الجامع الشرائط، و مع تعذّره يقوم بها عدول المؤمنين (۱)، و هما ظاهران فى اشتراط عداله القائم بذلك فى نفسه و حدّ ذاته لا بالنظر إلى الغير، فإنه إنّما رخّص له الدخول بشرط اتصافه بذلك.

و يؤيد ذلك بأوضح تأييد، و يشيده بأرفع تشييد أن الظاهر المتبادر من الآيه و الأخبار المصرّح فيها بالعداله و اشتراطها فى الشاهد- مثل قوله عزّ و جلّ:

وَ أَشْهِدُوا ذَوَىْ عَدْلٍ مِنْكُمْ (۲) و قولهم: «يطلّقها بحضور عدلين» (۳)، أو «إذا أشهد عدلين» (۴)، و نحو ذلك- هو اتصاف الشاهد بالعداله فى حدّ نفسه و ذاته لا بالنظر إلى غيره؛ فإنه لا يخفى أن قولنا: زيد عدل و ثقه، مثل قولنا: عالم، و شجاع، و كاتب و جواد، و نحو ذلك. و من المعلوم فى جميع ذلك إنّما هو اتصافه بهذه الصفات فى حدّ ذاته.

غايه الأمر أنه قد يتطابق علم المكلف و الواقع فى ذلك، و قد يختلفان بأن يكون كذلك فى نظر المكلف و إن لم يكن فى الواقع. و حينئذ، فيلزم كلّا حكمه، فيلزم من اعتقد عدالته بحسب ما يظهر له من حاله جواز الاقتداء به فى الصلاه و قبول شهادته، و نحو ذلك، و يلزمه هو فى حدّ ذاته عدم جواز الدخول فى ذلك.

و حينئذ، فإذا كان المراد من الآيه و الأخبار المشار إليها إنّما هو اتصافه فى حدّ ذاته، فلو لم يكن كذلك فإنه لا يجوز له الدخول فيما هو مشروط بالعداله البته.

۱- مسالك الأفهام ۶: ۲۶۵.

۲- الطلاق: ۲.

۳- الكافى ۶: ۷۲/ ۱، باب من أشهد على طلاق امرأتين بلفظه واحده، وسائل الشيعه ۲۲: ۵۱، كتاب الطلاق، ب ۲۲، ح ۱.

۴- الفقيه ۳: ۳۲۱/ ۱۵۶۱، وسائل الشيعه ۲۲: ۶۹، كتاب الطلاق، ب ۲۹، ح ۲۳.

ص: ۶۴

و بـذلك يظهر لك ما فى كلام صاحب (المسالك) (۱) و من تبعه من الوهن و القصور، و لاـ سـيّما فى فرضه الثانى، و هو ما إذا علم الزوج فسقهما ثمّ طلّق بحضورهما، مع ظهور عدالتهما بين سائر الناس، فإنه أوهن من بيت العنكبوت، و إنه لأوهن البيوت (۲).

و بمقتضـى تجويزه الطلاق هنا يلزم جواز الاقتداء فى الصـلاه لمن علم فسق الإمام مع كونه ظاهر العداله عند غيره، و كذا قبول فتواه و حكمـه، و بطلاـن الجميع أظهر مـن أن يحتـاج إلى البيـان عنـد ذوى الأفهـام و الأذهـان. و حينئـذ، فالطلاـق فى كـل مـن الصـورتين المفروضتين فى كلام صاحب (المسالك) باطل، و اللّه العالم بحقائق أحكامه.

۱- مسالك الأفهام ۹: ۱۱۵.

۲- إشاره إلى الآيه: ۴۱ من سوره العنكبوت.

ص: ۶۵

۶۹ درّه نجفیّه فی الاختلاف فی تحریف القرآن

اختلف أصحابنا- رضوان اللّه علیهم- فی وقوع النقصان و التغییر و التبدیل فی (القرآن)؛ فالمشهور بین أصحابنا- بل نقل دعوی الإجماع علیه- هو العدم، و هو الذی ارتضاه المرتضی رضی اللّه عنه (۱)، و شنّع علی من خالفه و أطال فی ذلک کما هی عادته، و هو مذهب الشیخ (۲) و الصدوق بن بابویه (۳)، و الشیخ أبی علی الطبرسی فی (مجمع البیان) (۴).

و ذهب جمع إلی وقوع ذلک، و به جزم الثقه الجلیل علی بن إبراهیم القمی فی تفسیره (۵)؛ و هو ظاهر تلمیذه الکلینی أیضا فی (الکافی) (۶) حیث أکثر من نقل الروایات الداله علی الحذف و النقصان، و لم یتعرض لردّها و لا تأویلها، و ظاهر الثقه الجلیل أحمد [بن علی] بن أبی طالب الطبرسی فی کتاب (الاحتجاج) (۷)

۱- عنه فی مجمع البیان ۱: ۱۴، عنه فی التفسیر الصافی ۱: ۵۳.

۲- التبیان ۱: ۳.

۳- الاعتقادات (المطبوع ضمن سلسله مؤلّفات الشیخ المفید) ۵: ۸۳.

۴- مجمع البیان ۱: ۱۴.

۵- تفسیر القمی ۱: ۳۶- ۳۷.

۶- الکافی ۲: ۶۱۹/ ۲، باب أن القرآن یرفع ...، ۶۳۳/ ۲۳، باب نوادر کتاب فضل القرآن، و ۸: ۱۵۹- ۱۶۰/ ۲۰۸- ۲۰۹.

۷- الاحتجاج ۱: ۳۵۶- ۳۵۹/ ۵۶، ۳۶۰/ ۵۷.

ص: ۶۶

بالتقریب المذکور (۱)، و هو الظاهر عندی، و به جزم شیخنا المحدّث الصالح الشیخ عبد اللّه بن صالح البحرانی فی کتاب (منیه الممارسین فی أجوبه الشیخ یاسین) (۲)، و هو الذی اختاره شیخنا مفید الطائفه الحقه و رئیس المله المحقه قدّس سرّه فی (أجوبه المسائل السرویه)، قال- عطّر اللّه مرقده-: (إن الذی بین الدفتین من (القرآن) جمیعه کلام اللّه تعالی (۳)، و لیس فیه شی ء آخر من کلام البشر، و هو جمهور المنزل، و الباقی ممّا أنزل اللّه قرآنا عند المستحفظ للشریعه المستودع للأحکام، لم یضع منه شی ء، و إن کان الذی جمع ما بین الدفتین الآن لم یجعله فی جمله ما جمع؛ لأسباب دعته إلی ذلک، منها قصوره عن معرفه بعضه، و منها ما شک فیه، و منها ما تعمد إخراجه.

و قد جمع أمیر المؤمنین علیه السّلام (القرآن) المنزل من أوّله إلی آخره، و ألّفه بحسب ما وجب من تألیفه، فقدّم المکی علی المدنی، و المنسوخ علی الناسخ، و وضع کل شی ء منه فی موضعه؛ فلذلک قال جعفر بن محمد الصادق علیهما السّلام: «أما و اللّه لو قرئ القرآن کما انزل لألفیتمونا فیه مسمّین کما سمّی من کان قبلنا».

و قال علیه السّلام: «نزل القرآن أربعه أرباع: ربع فینا، و ربع فی أعدائنا (۴)، و ربع قصص و أمثال، و ربع قضایا و أحکام، و لنا أهل البیت فضائل القرآن»).

ثمّ قال: (غیر أن الخبر قد صح عن أئمتنا علیهم السّلام أنهم قد أمروا بقراءه ما بین الدفتین، و ألّا نتعداه إلی زیاده فیه و لا نقصان منه، حتی یقوم القائم علیه السّلام فیقرأ الناس (۵) (القرآن) علی ما أنزله اللّه تعالی و جمعه أمیر المؤمنین علیه السّلام.

و إنّما نهونا علیهم السّلام عن قراءه ما وردت به الأخبار من أحرف تزید علی الثابت

۱- کذا فی النسختین.

۲- منیه الممارسین: ۳۶۶.

۳- فی «ح» بعدها: و تنزیله.

۴- فی المصدر: عدوّنا.

۵- فی المصدر: للناس.

ص: ۶۷

فی المصحف؛ لأنها لم تأت علی التواتر و إنّما جاء بها الآحاد، و الواحد قد یغلط فیما ینقله، و لأنه متی قرأ الإنسان بما یخالف ما بین الدفتین غرّر بنفسه من أهل الخلاف و أغری به الجبارین، و عرّض نفسه للهلاک. فمنعونا علیهم السّلام من قراءه (القرآن) بخلاف ما اثبت بین الدفتین، لما ذکرنا) (۱) انتهی کلامه زید إکرامه، و هو جید متین و جوهر ثمین.

و عمده أدله المانعین لذلک هو أنه علی تقدیر الحذف و التغییر لا یبقی لنا اعتماد علی شی ء من (القرآن)؛ إذ علی هذا یحتمل أن تکون کل آیه منه محرفه و مغیّره، و یکون علی خلاف ما أنزل اللّه، فلم یبق لنا فی (القرآن) حجه أصلا، فتنتفی فائدته و فائده الأمر باتباعه، و الوصیه بالتمسک به، إلی غیر ذلک.

و أیضا قال اللّه عزّ و جلّ وَ إِنَّهُ لَکِتابٌ عَزِیزٌ. لا یَأْتِیهِ الْباطِلُ مِنْ بَیْنِ یَدَیْهِ وَ لا مِنْ خَلْفِهِ (۲)، و قال إِنّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّکْرَ وَ إِنّا لَهُ لَحافِظُونَ (۳). فکیف یتطرّق إلیه التحریف و التغییر؟! و أیضا قد استفاض عن النبی صلّی اللّه علیه و آله و الأئمّه- صلوات اللّه علیهم- حدیث عرض الخبر المروی علی (کتاب اللّه)؛ لیعلم صحته بموافقته له، و فساده بمخالفته (۴)، فإذا کان (القرآن) الذی بأیدینا محرفا فما فائده العرض؟ مع أن خبر التحریف مخالف ل (کتاب اللّه) مکذب له، فیجب ردّه و الحکم بفساده و تأویله.

قال المحدّث الکاشانی فی تفسیره (الصافی)- بعد ذکر جمله وافره من الأخبار الداله علی التحریف، و إیراد هذا الکلام الذی ذکرناه إشکالا علی الأخبار المذکوره- ما صورته: (و یخطر بالبال فی دفع هذا الإشکال- و العلم عند اللّه- أن

۱- المسائل السرویه (ضمن سلسله مؤلّفات الشیخ المفید) ۷: ۷۸- ۸۲.

۲- فصّلت: ۴۱- ۴۲.

۳- الحجر: ۹.

۴- تفسیر العیاشی ۱: ۱۹- ۲۰.

ص: ۶۸

یقال: إن صحت هذه الأخبار، فلعل التغییر إنّما وقع فیما لا یخلّ بالمقصود کثیر إخلال، کحذف اسم علی و آل محمد علیهم السّلام، و حذف أسماء المنافقین- علیهم لعائن اللّه- فإن الانتفاع بعموم اللفظ باق، و کحذف بعض الآیات و کتمانه، فإن الانتفاع بالباقی باق، مع أن الأوصیاء علیهم السّلام کانوا یتدارکون ما فاتنا من هذا القبیل. و یدلّ علی هذا قوله فی حدیث طلحه: «إن أخذتم ما فیه نجوتم من النار و دخلتم الجنه، فإن فیه حجتنا و بیان حقّنا و فرض طاعتنا» (۱).

و لا یبعد أیضا أن یقال: إن بعض المحذوفات کان من قبیل التفسیر و البیان، و لم یکن من أجزاء (القرآن)، فیکون التبدیل من حیث المعنی، أی حرّفوه و غیّروه فی تفسیره و تأویله، أعنی حملوه علی خلاف ما هو به. فمعنی قولهم علیهم السّلام: «کذا نزلت» (۲) أن المراد به ذلک، لا أنها نزلت مع هذه الزیاده فی لفظها، فحذف منها ذلک اللفظ.

و مما یدل علی هذا ما رواه فی (الکافی) بإسناده عن أبی جعفر علیه السّلام، أنه کتب فی رسالته إلی سعد الخیر: «و کان من نبذهم الکتاب أن أقاموا حروفه و حرّفوا حدوده، فهم یروونه و لا یرعونه، و الجهّال یعجبهم حفظهم للروایه، و العلماء یحزنهم ترکهم للرعایه» (۳) الحدیث.

و ما روته العامه أن علیّا علیه السّلام کتب فی مصحفه الناسخ و المنسوخ.

و معلوم أن الحکم بالنسخ لا یکون إلّا من قبیل التفسیر و البیان، و لا یکون جزءا من (القرآن)، فیحتمل أن یکون بعض المحذوفات أیضا کذلک. هذا ما

۱- کتاب سلیم بن قیس: ۱۲۴، الاحتجاج ۱: ۳۵۸/ ۵۶.

۲- الکافی ۱: ۴۱۸- ۴۲۴/ ۳۲، ۴۷، ۵۸، ۶۰، باب فیه نکت و نتف من التنزیل فی الولایه، الاختصاص (ضمن سلسله مؤلّفات الشیخ المفید) ۱۲: ۱۲۹- ۱۳۰.

۳- الکافی ۸: ۴۵- ۴۶/ ۱۶.

ص: ۶۹

عندی من التفصّی عن الإشکال، و اللّه یعلم حقیقه الأحوال) (۱) انتهی.

أقول: الوجه المعتمد هو الأول الذی ذکره، کما سیظهر لک إن شاء اللّه تعالی من الأخبار الآتیه، و أمّا الثانی فهو بعید، بل هو (۲) فی غایه البعد، بل ربّما یقطع ببطلانه.

و أمّا حدیث (الکافی) الذی أورده، فالظاهر أن معناه إنّما هو أن العامه أقاموا حروفه- یعنی بقراءتهم له بالأصوات الحسنه و الألحان المستحسنه (۳)، و المحافظه علی الآداب المذکوره فی علم القراءه، و المستحبات و الواجبات المصطلح علیها بینهم، و المداومه علی ختمه، و حرّفوا حدوده بتفسیرهم له بآرائهم و عقولهم من غیر استناد فی معرفه أحکامه و حلاله و حرامه إلی أهل الذکر المأمور بالرجوع إلیهم فی ذلک. هذا هو الظاهر من الخبر المذکور، و علیه فلا دلاله له (۴) علی ما ادّعاه.

و أمّا الخبر العامی فلا عبره به و لا اعتماد علیه.

و توضیح ذلک: أن المستفاد من الأخبار أن أکثر التغییر و التبدیل إنّما وقع فیما یتعلّق بفضائل أهل البیت علیهم السّلام، و مثالب أعدائهم بحذف ذلک، و أمّا الأحکام فالظاهر أنه لم یقع فیها شی ء من ذلک؛ لعدم دخول النقص علیهم من جهتها. و أمّا الزیاده فیه فمجمع علی بطلانها کما ذکره الشیخ فی (التبیان) (۵) و أمین الإسلام الطبرسی فی (مجمع البیان) (۶).

و حینئذ، فلا منافاه بین أحادیث التغییر و بین ما ورد من الأمر باتباعه

۱- التفسیر الصافی ۱: ۵۱- ۵۲.

۲- لیست فی «ح».

۳- من «ح»، و فی «ق»: المستحبه.

۴- لیست فی «ح».

۵- التبیان ۱: ۳.

۶- مجمع البیان ۱: ۱۴.

ص: ۷۰

و الوصیه بالتمسّک به (۱)، و عرض الأخبار المختلفه فی الأحکام الشرعیه [علیه].

علی أنه لا- منافاه بین وقوع التغییر و أمره صلّی اللّه علیه و آله لنا بالتمسک به؛ فإن عدم تمکننا منه علی الوجه المراد و حصول المانع من الوصول إلیه حسبما یراد یدل علی انتفاء فائده أمره صلّی اللّه علیه و آله، نظیر ذلک الکلام فی الإمام علیه السّلام، فإنا مأمورون بالتمسک، به و أخذ الأحکام عنه، فمع حصول الخوف و التقیه له علیه السّلام عن إفشاء الأحکام، أو لنا عن الوصول إلیه و الأخذ عنه، فهل یکون ذلک [رافعا] (۲) لفائده الأمر باتباعه؟

و الوجه فی الموضعین واحد.

و حاصل ما أوردوه یرجع إلی أنه لا- یجوز أن یسلّط اللّه تعالی علی من أمر باتباعه ما یمنع من الانتفاع به، و إلّا لبطل فائده الأمر باتباعه. و هو- کما تری- معارض بما ذکرنا فی الإمام علیه السّلام. علی أنا لا نسلّم المنع من الانتفاع به بالکلیّه، بل فی الجمله؛ لأن الباقی منه الموجود بأیدینا قرآن البته.

و أما الجواب عن الآیتین:

فأمّا الآیه الاولی، فإن الحذف و التغییر و التبدیل و إن کان باطلا، لکن لیس المراد من الآیه ذلک، بل المراد- و اللّه أعلم بحقیقه معنی کلامه-: أنه لا- یجوز أن یحصل فیه ما یستلزم بطلانه من تناقض فی أحکامه أو کذب فی إخباراته و قصصه. و قد روی الثقه الجلیل علی بن إبراهیم القمی فی تفسیره عن الباقر علیه السّلام قال: «لَا یَأْتِیهِ الْبَاطِلُ من قبل التوراه، و لا من قبل الإنجیل و الزبور، وَ لَا مِنْ خَلْفِهِ، أی لا یأتیه من بعده کتاب یبطله» (۳).

۱- تفسیر العیاشی ۱: ۱۳/ ۱، الکافی ۲: ۵۹۸/ ۲، بحار الأنوار ۸۹: ۱۷/ ۱۶.

۲- فی النسختین: دافعا.

۳- تفسیر القمی ۲: ۲۷۰، و فیه: و أمّا من خلفه، بدل: و لا من خلفه.

ص: ۷۱

و روی الطبرسی فی (مجمع البیان) (۱) عن الباقر و الصادق علیهما السّلام أنه لیس فی إخباره عمّا مضی باطل، و لا فی إخباره عمّا یکون فی المستقبل باطل. و نقل فیه المعنی الأوّل عن ابن عباس و الکلبی (۲).

أقول: و الحمل علی أحد هذین المعنیین هو الذی یقبله الذوق السلیم و الذهن المستقیم، لا ما توهّموه من تفسیر الباطل بالتغییر و التحریف و الزیاده و النقصان و إن کان فی حد ذاته باطلا، و لکن لا وجه لاعتباره و إرادته فی هذا المقام؛ لأنه إن ارید ب (القرآن) الذی لا یأتیه الباطل هو کل فرد فرد من أفراده الموجوده بأیدی الناس فهو غیر تام، للإجماع علی حرق عثمان لقرآن ابن مسعود و ابی بن کعب (۳)، و تخریق الولید الزندیق له بالنشاب (۴)، بل من الممکن فرض ذلک من أحد المخالفین للإسلام أو الجهال. و کل ذلک من الباطل أیضا، فلیکن تحریف اولئک فی الصدر الأول لما فی أیدیهم من هذا القبیل. و إن ارید فی الجمله فیکفی فی انتفاء الباطل عنه انتفاؤه عن ذلک الفرد المحفوظ عندهم علیهم السّلام.

و أمّا عن الآیه الثانیه، فیجوز أن یکون المراد منها- و اللّه سبحانه أعلم- الحفظ عن تطرق شبه المعاندین فی الدین، بأن لا یجدون مدخلا إلی القدح فیه.

و حینئذ یکون مرجع الآیتین إلی أمر واحد، و أمّا إذا ارید الحفظ عن التغییر و التبدیل فیرد علیه ما قدّمناه.

و نقل فی کتاب (مجمع البیان) عن الفرّاء أنه یجوز أن یکون الهاء فی له (۵) راجعه إلی النبی صلّی اللّه علیه و آله، فکأنه قال: إنّا نزّلنا (القرآن)، و إنّا لمحمد حافظون (۶).

۱- مجمع البیان ۹: ۲۱- ۲۲.

۲- التسهیل لعلوم التنزیل ۴: ۱۵.

۳- تاریخ الخمیس ۲: ۲۷۳.

۴- مروج الذهب ۳: ۲۴۰، تاریخ الخمیس ۲: ۳۲۰.

۵- الحجر: ۹.

۶- مجمع البیان ۶: ۴۲۸.

ص: ۷۲

هذا، و أمّا الأخبار الداله علی ما اخترناه من وقوع التغییر و النقصان، فمنها ما رواه فی (الکافی) بإسناده عن محمد بن سلیمان (۱) عن بعض أصحابه عن أبی الحسن علیه السّلام قال: قلت له: جعلت فداک، إنّا نسمع الآیات فی (القرآن) لیس هی عندنا کما نسمعها، و لا نحسن أن نقرأها کما بلغنا عنکم، فهل نأثم؟ فقال: «اقرءوا کما تعلّمتم، فسیجیئکم من یعلّمکم» (۲).

و ما رواه فیه أیضا عن سالم بن سلمه قال: قرأ رجل علی أبی عبد اللّه علیه السّلام حروفا من (القرآن)- و أنا أسمع- لیس علی ما یقرؤها الناس، فقال أبو عبد اللّه علیه السّلام: «کفّ عن هذه القراءه، اقرأ کما یقرأ الناس حتی یقوم القائم، فإذا قام القائم قرأ کتاب اللّه تعالی علی حدّه، و أخرج المصحف الذی [کتبه] (۳) علی علیه السّلام» (۴) الحدیث.

أقول: المستفاد من هذین الخبرین أن الأمر بقراءه هذا (القرآن) الموجود الآن، و الاقتصار علیه، و عدم جواز القراءه بما أخبروا علیهم السّلام بحذفه، إنّما هو من باب التقیه و الاستصلاح، و أن القائم علیه السّلام بعد خروجه و قیامه- عجّل اللّه فرجه- یقرأ (القرآن) و یأمر بتعلیمه علی الوجه الذی انزل من تلک الزیادات التی منعوا من قراءتها فی هذا الزمان. و حمل تلک الآیات التی نهوا عن قراءتها علی أنها تأویل لا تنزیل- مع کونه تعسفا محضا- ینافیه دلاله ظاهر الخبرین، علی أن القائم علیه السّلام یقرؤه کذلک و یعلّمه الناس.

و منها ما رواه فی الکتاب المذکور بإسناده إلی البزنطی قال: دفع إلیّ أبو الحسن علیه السّلام مصحفا فقال: «لا تنظر فیه». فقرأت فیه لَمْ یَکُنِ الَّذِینَ کَفَرُوا (۵).

۱- فی «ق»: بعدها: بإسناده، و ما أثبتناه وفق «ح» و المصدر.

۲- الکافی ۲: ۶۱۹/ ۲، باب أن القرآن یرفع ..

۳- من المصدر، و فی النسختین: أخرجه.

۴- الکافی ۲: ۶۳۳/ ۲۳، باب نوادر کتاب فضل القرآن.

۵- البیّنه: ۱.

ص: ۷۳

فوجدت فيها [اسم] سبعين رجلا من قريش بأسمائهم و أسماء آبائهم. قال:

فبعث إليّ أبو الحسن عليه السّلام: «ابعث إليّ بالمصحف» (۱).

و فی معناه ما رواه الكشی فی (الرجال) (۲) أيضا.

و أمّا ما ذكره المحدّث الكاشانی فی (الوافی) من أنه (لعل المراد أنه وجد تلك الأسماء مكتوبه فی ذلك المصحف تفسيرا ل الَّذِينَ كَفَرُوا و الْمُشْرِكِينَ مأخوذه من الوحی، لا أنها كانت من أجزاء (القرآن)، و عليه يحمل ما فی الخبرين السابقين من استماع الحروف علی خلاف ما يقرؤه الناس، يعنی حروف تفسير (القرآن) و بيان المراد منها كما علمت [بالوحی]، و كذلك كل ما ورد من هذا القبيل عنهم عليهم السّلام.

و قد مضی فی كتاب الحجه نبذ منه، فإنه كلّه محمول علی ما قلناه؛ و ذلك أنه لو كان تطرق التحريف و التغيير فی ألفاظ (القرآن) لم يبق لنا اعتماد علی شی ء منه؛ إذ علی هذا يحتمل كل آيه منه أن تكون محرفه، فلا يكون حجّه لنا، و تنتفی فائدته و فائده الأمر باتّباعه و الوصيه به، و عرض الأخبار المتعارضه عليه) (۳)- انتهی- ففيه ما قدّمنا نقله عنه فی (الصافی) و أوضحناه.

علی أنه لا معنی لحمل هذه الزيادات علی التفسير كما ذكره؛ لأن هذا التفسير إن كان قد وقع فی (القرآن) من أوّله إلی آخره- بمعنی أن أمير المؤمنين عليه السّلام كتب (القرآن) مع تفسيره- فبطلانه أظهر من أن يحتاج إلی بيان؛ لدلاله الأخبار علی أنه قرآن لا تفسير (القرآن)، و لأنهم عليهم السّلام لا يحتاجون فی تفسيره إلی الكتابه، بل هو آيات بيّنات فی صدورهم، و علومهم ليست علی حسب علومنا تتوقّف علی الكتابه و ملاحظه الكتاب، كما لا يخفی علی ذوی الألباب، و إلّا فلا معنی

۱- الكافی ۲: ۶۳۱/ ۱۶، باب نوادر كتاب فضل القرآن.

۲- اختيار معرفه الرجال: ۲۹۰/ ۵۰۹.

۳- الوافی ۹: ۱۷۷۸.

ص: ۷۴

لاختصاص التفسیر بآیه أو آیتین أو ثلاث، و نحو ذلک.

و أما ما ورد عنهم علیهم السّلام فی جزئیّات الآیات، فقد صرحوا بأنه تنزیل (۱)، بمعنی:

نزل بهذه الصوره، و الحمل علی أنه نزل تفسیرا لا قرآنا تعسف ظاهر؛ إذ لا یخفی أن مرادهم علیهم السّلام إنّما هو الاحتجاج بکون اللّه تعالی قد جعل ذلک قرآنا یتلی إلی آخر الزمان، کما لا یخفی علی ذوی الأذهان.

و بالجمله، فهذا الحمل تعسف ظاهر و اجتهاد فی مقابله النصوص.

و منها ما رواه الثقه الجلیل علی بن إبراهیم فی تفسیره، بإسناده عن أبی بکر الحضرمی عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «إن رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله قال لعلی علیه السّلام: یا علی، القرآن خلف فراشی فی الصحف و الجرید و القراطیس، فخذوه و اجمعوه و لا تضیعوه کما ضیّع الیهود التوراه. فانطلق علی علیه السّلام فجمعه فی ثوب أصفر، ثم ختم علیه فی بیته، و قال: لا أرتدی حتی أجمعه. و إنه کان الرجل یأتیه فیخرج إلیه بغیر رداء، حتی جمعه».

قال: «و قال رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله: لو أن الناس قرؤوا القرآن کما أنزل الله ما اختلف اثنان» (۲).

و هو واضح الدلاله فی المطلوب و المراد، و لا تعتریه شائبه الشبهه و الإیراد.

و منها ما رواه بإسناده عن أبی بصیر عن أبی عبد اللّه علیه السّلام فی قول اللّه عزّ و جلّ:

وَ مَنْ یُطِعِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ فی ولایه علی و الأئمّه من بعده، فَقَدْ فازَ فَوْزاً عَظِیماً (۳)» (۴).

و ما رواه بإسناده عن محمد بن مروان رفعه إلیهم علیهم السّلام فی قول اللّه عزّ و جلّ:

۱- الکافی ۱: ۴۱۸- ۴۲۴/ ۳۲، ۴۷، ۴۸، ۶۰، باب فیه نکت و نتف من التنزیل فی الولایه، الاختصاص (ضمن سلسله مؤلفات الشیخ المفید) ۱۲: ۱۲۹- ۱۳۰.

۲- تفسیر القمی ۲: ۴۹۳.

۳- الأحزاب: ۷۱.

۴- تفسیر القمی ۲: ۱۹۸.

ص: ۷۵

«وَ ما کانَ لَکُمْ أنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللّهِ (۱) فی علی و الأئمّه کَالَّذِینَ آذَوْا مُوسیٰ فَبَرَّأَهُ اللّهُ مِمّا قالُوا (۲)» (۳).

و ما رواه بإسناده عن جابر عن أبی جعفر علیه السّلام قال: «نزل جبرئیل علیه السّلام بهذه الآیه علی محمد صلّی اللّه علیه و آله هکذا بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أنْ یَکْفُرُوا بِمٰا أَنْزَلَ اللّهُ فی علی بَغْیاً أنْ یُنَزِّلَ (۴)» (۵).

و ما رواه بإسناده عن جابر عن أبی جعفر علیه السّلام (۶) قال: «نزل جبرئیل علیه السّلام بهذه الآیه علی محمد صلّی اللّه علیه و آله هکذا وَ إنْ کُنْتُمْ فِی رَیْبٍ مِمّا نَزَّلْنا عَلیٰ عَبْدِنا فی علی فَأْتُوا بِسُورَهٍ مِنْ مِثْلِهِ (۷)» (۸).

و بإسناده عن منخّل عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «نزل جبرئیل علیه السّلام علی محمد صلّی اللّه علیه و آله بهذه الآیه هکذا یٰا أَیُّهَا الَّذِینَ أُوتُوا الْکِتٰابَ آمِنُوا بِمٰا نَزَّلْنا (۹) فی علی نُوراً مُبِیناً (۱۰)» (۱۱).

و بإسناده عن جابر عن أبی جعفر علیه السّلام فی قوله عزّ و جلّ: «وَ لَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا مٰا یُوعَظُونَ بِهِ فی علی لَکٰانَ خَیْراً لَهُمْ (۱۲)» (۱۳).

و بإسناده عن جابر عن أبی جعفر علیه السّلام قال: «أَ فَکُلَّمٰا جٰاءَکُمْ محمد

۱- الأحزاب: ۵۳.

۲- الأحزاب: ۶۹.

۳- تفسیر القمی ۲: ۱۹۷، و فیه: کما آذوا، بدل: کالذین آذوا.

۴- البقره: ۹۰.

۵- الکافی ۱: ۴۱۷/ ۲۵، باب فیه نکت و نتف من التنزیل فی الولایه.

۶- عن أبی جعفر علیه السّلام، لیس فی المصدر.

۷- البقره: ۲۳.

۸- الکافی ۱: ۴۱۷/ ۲۶، باب فیه نکت و نتف من التنزیل فی الولایه.

۹- النساء: ۴۷.

۱۰- النساء: ۱۷۴.

۱۱- الکافی ۱: ۴۱۷/ ۲۷، باب فیه نکت و نتف من التنزیل فی الولایه.

۱۲- النساء: ۶۶.

۱۳- الکافی ۱: ۴۱۷/ ۲۸، باب فیه نکت و نتف من التنزیل فی الولایه.

ص: ۷۶

بِمٰا لاٰ تَهْوىٰ أَنْفُسُكُمُ بموالاه علی فاستکبرتم فَفَرِيقاً من آل محمد كَذَّبْتُمْ وَ فَرِيقاً تَقْتُلُونَ (۱)» (۲).

و بإسناده عن محمد بن سنان عن الرضا علیه السّلام فی قول اللّه عزّ و جلّ: «كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ بولایه علی مٰا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ (۳) یا محمد من ولایه علی. هکذا فی الکتاب مخطوطه» (۴).

و هو صریح فی المطلوب، و ما قبله ظاهر کالصریح.

و بإسناده عن أبی بصیر عن أبی عبد اللّه علیه السّلام فی قوله تعالی: «سَأَلَ سٰائِلٌ بِعَذٰابٍ وٰاقِعٍ. لِلْكٰافِرِينَ بولایه علی لَيْسَ لَهُ دٰافِعٌ (۵)». ثم قال: «هکذا و اللّه نزل بها جبرئیل علی محمد صلّی اللّه علیه و آله» (۶).

و بإسناده عن أبی حمزه عن أبی جعفر علیه السّلام قال: «نزل جبرئیل بهذه الآیه علی محمد صلّی اللّه علیه و آله هکذا فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا آل محمد حقهم قَوْلًا غَيْرَ الَّذِی قِيلَ لَهُمْ فَأَنْزَلْنٰا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا آل محمد حقهم رِجْزاً مِنَ السَّمٰاءِ بِمٰا كٰانُوا يَفْسُقُونَ (۷)» (۸).

و بإسناده عن أبی حمزه عن أبی جعفر علیه السّلام قال: «نزل جبرئیل علیه السّلام بهذه الآیه هکذا إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ ظَلَمُوا آل محمد حقهم

۱- البقره: ۸۷.

۲- الکافی ۱: ۴۱۸/ ۳۱، باب فیه نکت و نتف من التنزیل فی الولایه.

۳- الشوری: ۱۳.

۴- الکافی ۱: ۴۱۸/ ۳۲، باب فیه نکت و نتف من التنزیل فی الولایه.

۵- المعارج: ۱- ۲.

۶- الکافی ۱: ۴۲۲/ ۴۷، باب فیه نکت و نتف من التنزیل فی الولایه.

۷- البقره: ۵۹.

۸- الکافی ۱: ۴۲۲- ۴۲۳/ ۵۸، باب فیه نکت و نتف من التنزیل فی الولایه.

ص: ۷۷

لَمْ یَکُنِ اللّهُ لِیَغْفِرَ لَهُمْ وَ لَا لِیَهْدِیَهُمْ طَرِیقاً. إِلَّا طَرِیقَ جَهَنَّمَ خَالِدِینَ فِیهَا أَبَداً وَ کَانَ ذَلِکَ عَلَی اللّهِ یَسِیراً (۱).

ثم قال یٰا أَیُّهَا النّٰاسُ قَدْ جٰاءَکُمُ الرَّسُولُ بِالْحَقِّ مِنْ رَبِّکُمْ فی ولایه علی فَآمِنُوا خَیْراً لَکُمْ وَ إِنْ تَکْفُرُوا (۲) بولایه علی فَإِنَّ لِلّهِ مٰا فِی السَّمٰاوٰاتِ وَ مٰا فِی الْأَرْضِ (۳)» (۴).

و بإسناده عن الحسین بن میّاح عمن أخبره قال: قرأ رجل عند أبی عبد اللّه علیه السّلام وَ قُلِ اعْمَلُوا فَسَیَرَی اللّهُ عَمَلَکُمْ وَ رَسُولُهُ وَ الْمُؤْمِنُونَ (۵) فقال: «لیس هکذا هی، و إنّما هی: و المأمونون، و نحن المأمونون» (۶).

و بإسناده عن أبی حمزه عن أبی جعفر علیه السّلام قال: «نزل جبرئیل علیه السّلام بهذه الآیه هکذا فَأَبیٰ أَکْثَرُ النّٰاسِ بولایه علی إِلّٰا کُفُوراً (۷)». قال: «و نزل جبرئیل علیه السّلام بهذه الآیه هکذا وَ قُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّکُمْ فی ولایه علی فَمَنْ شٰاءَ فَلْیُؤْمِنْ وَ مَنْ شٰاءَ فَلْیَکْفُرْ إِنّٰا أَعْتَدْنٰا لِلظّٰالِمِینَ آل محمد نٰاراً (۸)» (۹).

و روی فی الکتاب المذکور فی قوله تعالی کُنْتُمْ خَیْرَ أُمَّهٍ أُخْرِجَتْ لِلنّٰاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ تَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْکَرِ وَ تُؤْمِنُونَ بِاللّهِ (۱۰)، فقال أبو عبد اللّه علیه السّلام لقارئ هذه الآیه: «خیر امه تقتلون أمیر المؤمنین و الحسین بن علی علیهما السّلام (۱۱)؟»: فقیل

۱- النساء: ۱۶۸- ۱۶۹.

۲- النساء: ۱۷۰.

۳- النساء: ۱۳۱.

۴- الکافی ۱: ۴۲۴/ ۵۹، باب فیه نکت و نتف من التنزیل فی الولایه.

۵- التوبه: ۱۰۵.

۶- الکافی ۱: ۴۲۴/ ۶۲، باب فیه نکت و نتف من التنزیل فی الولایه، و فیه: فنحن، بدل: و نحن.

۷- الفرقان: ۵۰.

۸- الکهف: ۲۹.

۹- الکافی ۱: ۴۲۳- ۴۲۵/ ۶۴، باب فیه نکت و نتف من التنزیل فی الولایه.

۱۰- آل عمران: ۱۱۰.

۱۱- فی المصدر: و الحسن و الحسین، و لیس فیه: بن علی.

ص: ۷۸

له: فکیف نزلت یا بن رسول اللّه؟ فقال: «إنّما نزلت: (خیر أئمه اخرجت للناس)، ألا تری مدح الله فی آخر الآیه (۱) تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ تَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْکَرِ وَ تُؤْمِنُونَ بِاللّهِ» (۲).

و روی فیه أنه قرئ علی أبی عبد اللّه علیه السّلام وَ الَّذِینَ یَقُولُونَ رَبَّنا هَبْ لَنا مِنْ أَزْواجِنا وَ ذُرِّیّاتِنا قُرَّهَ أَعْیُنٍ وَ اجْعَلْنا لِلْمُتَّقِینَ إِماماً (۳)، فقال أبو عبد اللّه علیه السّلام: «لقد سألوا الله عظیما أن یجعلهم للمتّقین إماما». فقیل له: یا بن رسول اللّه، کیف نزلت؟

فقال: «إنّما نزلت: و أجعل لنا من المتقین إماما» (۴).

و منها ما رواه أبو عمرو الکشی فی کتاب (الرجال)، بإسناده عن برید العجلی عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «أنزل الله فی القرآن سبعه بأسمائهم، فمحت قریش سته و ترکوا أبا لهب» (۵) الحدیث.

قال شیخنا المحدّث الصالح- المقدّم ذکره- فی کتاب (منیه الممارسین):

(فإن قیل: هذا ینافی حدیث البزنطی (۶) أن فی سوره لم یکن (۷) سبعین رجلا من قریش. قلت: مفهوم العدد لیس بحجه، و لعل الاقتصار هنا علی قدر ما یحتمله عقل السامع؛ لأنهم علیهم السّلام یکلمون الناس علی قدر عقولهم. و لهذا فی الأخبار نظائر لا تحصی، و هو أحد الوجوه التی تجتمع بها الأخبار المختلفه فی ثواب زیاره الحسین علیه السّلام (۸)) (۹).

۱- فی آخر الآیه، لیس فی المصدر.

۲- تفسیر القمی ۱: ۱۳۷.

۳- الفرقان: ۷۴.

۴- تفسیر القمی ۲: ۱۱۷- ۱۱۸.

۵- اختیار معرفه الرجال: ۲۹۰/ ۵۱۱.

۶- الکافی ۲: ۶۳۱/ ۱۶، باب نوادر کتاب فضل القرآن.

۷- البیّنه: ۱.

۸- تهذیب الأحکام ۶: ۴۷/ ۱۰۲، ثواب الأعمال: ۱۱۸/ ۳۸، وسائل الشیعه ۱۴: ۴۴۶- ۴۴۹، أبواب المزار، ب ۴۵، ح ۳، ۱۱.

۹- منیه الممارسین: ۳۹۴.

ص: ۷۹

و بإسناده عن علی بن سوید السائی قال: کتب (۱) إلی أبو الحسن الأوّل علیه السّلام، و هو فی السجن، إلی أن قال: «و أمّا ما ذکرت یا علی ممن تأخذ معالم دینک، لا تأخذ معالم دینک من غیر شیعتنا، فإنّک إن تعدّیتهم أخذت دینک عن الخائنین الذین خانوا الله و رسوله و خانوا أماناتهم، إنهم ائتمنوا علی کتاب اللّه عزّ و جلّ فحرّفوه و بدّلوه، فعلیهم لعنه الله و لعنه رسوله، و لعنه ملائکته، و لعنه آبائی الکرام البرره، و لعنتی و لعنه شیعتی إلی یوم القیامه» (۲) الحدیث.

و منها ما رواه الشیخ شرف الدین النجفی قدّس سرّه فی کتاب (تأویل الآیات الظاهره فی فضائل العتره الطاهره)، بإسناده عن أبی الخطاب عن أبی عبد اللّه علیه السّلام أنه قال:

«و الله ما کنّی الله فی کتابه حتی قال یٰا وَیْلَتیٰ لَیْتَنِی لَمْ أَتَّخِذْ فُلاٰناً خَلِیلًا (۳)، و إنّما هی فی مصحف علی: (یا ویلتی لیتنی لم أتّخذ الثانی خلیلا)، و سیظهر یوما» (۴).

أقول: یعنی بعد خروج القائم علیه السّلام.

و منها ما رواه الثقه الجلیل محمد بن مسعود العیاشی فی تفسیره عن أبی جعفر علیه السّلام قال: «لو لا أنه زید فی کتاب الله و نقص ما خفی حقّنا علی ذی حجّی، و لو قد قام قائمنا فنطق صدّقه القرآن» (۵).

أقول: یمکن حمل الزیاده فی هذا الخبر علی التبدیل کما تقدم فی آخر روایات علی بن إبراهیم، حیث إن الأصحاب ادّعوا الإجماع علی عدم الزیاده، و الأخبار الوارده فی هذا الباب مع کثرتها لیس فیها ما هو صریح فی الزیاده، فتأویل هذا الخبر بما ذکرنا لا بعد فیه.

و بإسناده فیه (۶) عن أبی عبد اللّه علیه السّلام: «لو قرئ القرآن کما انزل لألفیتنا فیه

۱- من المصدر، و فی النسختین: کتبت.

۲- اختیار معرفه الرجال: ۳- ۴/ ۴.

۳- الفرقان: ۲۸.

۴- تأویل الآیات الظاهره: ۳۷۱.

۵- تفسیر العیاشی ۱: ۲۵/ ۶.

۶- من «ح».

ص: ۸۰

مسمّین» (۱). و هو صریح فی المطلوب.

و بإسناده فیه عنه علیه السّلام: «إن فی القرآن ما مضی و ما (۲) یحدث و ما هو کائن، کانت فیه أسماء الرجال فألقیت، و إنّما الاسم الواحد منه فی وجوه لا تحصی، یعرف ذلک الوصاه» (۳). و هو صریح أیضا کسابقه.

و بإسناده فیه عنه علیه السّلام: «إن القرآن قد طرح منه آی کثیره، و لم یزد فیه إلّا حروف قد أخطأت به الکتبه و توهمتها (۴) الرجال» (۵).

و منها ما رواه الثقه الجلیل أحمد بن [علی بن] أبی طالب الطبرسی قدّس سرّه فی کتاب (الاحتجاج) فی جمله أحاجیج (۶) أمیر المؤمنین علیه السّلام علی جمله من المهاجرین و الأنصار، أن طلحه قال له علیه السّلام فی جمله مسائل سأله عنها: یا أبا الحسن، شی ء ارید أن أسألک عنه، رأیتک خرجت بثوب مختوم، فقلت: «یا أیها الناس، إنّی لم أزل مشتغلا برسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله بغسله و کفنه و دفنه، ثمّ اشتغلت بکتاب الله حتی جمعته، فهذا کتاب الله عندی مجموعا لم یسقط عنی حرف واحد». و لم أر ذلک الذی کتبت و ألّفت، و قد رأیت عمر بعث إلیک أن ابعث إلیّ به فأبیت أن تفعل، فدعا عمر الناس، فإذا شهد رجلان علی آیه کتبها، و إن لم یشهد علیها غیر رجل واحد (۷) أرجأها فلم تکتب. فقال عمر- و أنا أسمع- إنه قتل یوم الیمامه قوم کانوا یقرءون قرآنا لا یقرؤه غیرهم، فقد ذهب، و قد جاءت شاه إلی صحیفه و کتاب یکتبون فأکلتها و ذهب ما فیها، و الکاتب یومئذ عثمان.

۱- تفسیر العیاشی ۱: ۲۵/ ۴، و فیه: لو قد قرئ ..

۲- من «ح» و المصدر.

۳- تفسیر العیاشی ۱: ۲۴/ ۱۰.

۴- فی «ح»: و قوّمتها، و فی المصدر: و توهما.

۵- تفسیر العیاشی ۱: ۲۰۳/ ۷۳.

۶- فی «ح»: احتجاج.

۷- من «ح» و المصدر.

ص: ۸۱

و سمعت عمر و أصحابه الذین ألّفوا ما کتبوا علی عهد عمر و علی عهد عثمان یقولون: إن (الأحزاب) کانت تعدل سوره (البقره)، و إن (النور) نیف و مائه آیه، و (الحجر) تسعون و مائه آیه، فما هذا؟ و ما یمنعک- یرحمک اللّه- أن (۱) تخرج کتاب اللّه إلی الناس، و قد عهد عثمان حین أخذ ما ألّف عمر، فجمع له (الکتاب)، و حمل الناس علی قراءه واحده، فمزّق مصحف ابی بن کعب و ابن مسعود و أحرقهما بالنار؟

فقال له علی علیه السّلام: «یا طلحه، إن کل آیه أنزلها الله عزّ و جلّ علی محمد صلّی اللّه علیه و آله». ثمّ ساق الحدیث.

إلی أن قال: ثمّ قال طلحه: لا أراک یا أبا الحسن أجبتنی عما سألتک عنه من أمر (القرآن)، أن لا تظهره للناس؟ قال: «یا طلحه، عمدا کففت عن جوابک، فأخبرنی عما کتب عمر و عثمان، أ قرآن کلّه أم فیه ما لیس بقرآن؟». قال طلحه: بل قرآن کله. قال: «إن أخذتم بما فیه نجوتم من النار و دخلتم الجنّه، فإن فیه حجتنا و بیان حقنا و فرض طاعتنا». فقال طلحه: حسبی، [أما] (۲) إذا کان قرآنا فحسبی.

ثم قال طلحه: فأخبرنی عما فی یدیک من (القرآن) و تأویله و علم الحلال و الحرام، إلی من تدفعه و من صاحبه بعدک؟

قال: «إنّ الذی أمرنی رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله أن أدفعه إلیه وصیی و أولی الناس بعدی بالناس ابنی الحسن» (۳). الحدیث.

و منها ما رواه فی الکتاب المذکور فی حدیث الزندیق الذی جاء إلی أمیر المؤمنین علیه السّلام مستدلا بآی من (القرآن) علی تناقضه، فقال فی جمله سؤالاته:

۱- من المصدر، و فی النسختین: بأن.

۲- من المصدر، و فی النسختین: ما.

۳- الاحتجاج ۱: ۳۵۶- ۳۵۹/ ۵۶.

ص: ۸۲

واحده تقول وَ إِنْ خِفْتُمْ أَلّا تُقْسِطُوا فِی الْیَتامیٰ فَانْکِحُوا مٰا طٰابَ لَکُمْ مِنَ النِّسٰاءِ (۱)، و لیس یشبه القسط فی الیتامی نکاح النساء، و لا کل النساء أیتام؟

فأجابه علیه السّلام عن تلک الأسئله بأجوبه مشتمله علی حصول التغییر و التبدیل فی (القرآن) أیضا، إلی أن قال علیه السّلام فی جواب هذا السؤال: «و أمّا ظهورک علی تناکر قوله وَ إِنْ خِفْتُمْ أَلّا تُقْسِطُوا فِی الْیَتامیٰ فَانْکِحُوا مٰا طٰابَ لَکُمْ مِنَ النِّسٰاءِ، و لیس یشبه القسط فی الیتامی نکاح النساء، و لا کل النساء أیتام، فهو ممّا قدّمت ذکره من إسقاط المنافقین من القرآن، و قد سقط (۲) بین القول فی الیتامی و بین نکاح النساء من الخطاب و القصص أکثر من ثلث القرآن، و هذا و أشباهه ممّا ظهرت حوادث المنافقین [فیه] لأهل النظر و التأمّل، و وجد المعطّلون و أهل الملل المخالفه للإسلام مساغا إلی القدح فی القرآن، و لو شرحت لک کلّ ما سقط و حرّف و بدّل ممّا یجری هذا المجری لطال، و ظهر ما تحظر التقیه إظهاره من مناقب الأولیاء و مثالب الأعداء» (۳) انتهی، و هو صریح فی وقوع التبدیل و التغییر، و لا ینبئک مثل خبیر.

و من الکتاب المذکور قال فی روایه أبی ذر الغفاری رضی اللّه عنه: لمّا توفی رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله جمع علی علیه السّلام (القرآن)، و جاء به إلی المهاجرین و الأنصار و عرضه علیهم؛ لما قد أوصاه بذلک رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله، فلمّا فتحه أبو بکر خرج فی أوّل صفحه فتحها فضائح القوم، فوثب عمر فقال: یا علی، أردده فلا حاجه لنا فیه. فأخذه علی علیه السّلام و انصرف، ثمّ احضر زید بن ثابت و کان قارئا ل (القرآن)، فقال له عمر: إن علیّا جاءنا ب (القرآن) [و] فیه فضائح المهاجرین و الأنصار، و قد أردنا أن تؤلّف لنا (القرآن) و تسقط منه ما کان فیه من فضیحه و هتک للمهاجرین و الأنصار.

۱- النساء: ۳.

۲- قد سقط، لیس فی المصدر.

۳- الاحتجاج ۱: ۵۹۸/ ۱۳۷۰.

ص: ۸۳

فأجابه زید إلی ذلک، ثمّ قال: فإن أنا فرغت من (القرآن) علی ما سألتم و أظهر علیّ (القرآن) الذی ألّفه، أ لیس قد بطل کل ما عملتم؟ قال عمر: فما الحیله؟ قال زید: أنتم أعلم بالحیله. فقال عمر: ما الحیله دون أن نقتله و نستریح منه. فدبّر فی قتله علی ید خالد بن الولید، و لم یقدر علی ذلک.

فلمّا استخلف عمر سأل علیّا علیه السّلام أن یدفع إلیهم (القرآن) فیحرّفوه فیما بینهم، فقال: یا أبا الحسن، إن کنت جئت به إلی أبی بکر فردّه فأت به إلینا حتی نجتمع علیه. فقال علی علیه السّلام: «هیهات! لیس إلی ذلک من سبیل، إنّما جئت به إلی أبی بکر لتقوم الحجّه علیکم، و لا تقولوا یوم القیامه إِنّا کُنّا عَنْ هٰذا غافِلِینَ (۱)، أو تقولوا: ما جئتنا به. إن القرآن الذی عندی لا یَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ و الأوصیاء من ولدی».

فقال عمر: فهل وقت لإظهاره معلوم؟ فقال: «نعم، إذا قام القائم من ولدی یظهره و یحمل الناس علیه فتجری السنّه به» (۲).

أقول: لا یخفی ما فی هذه الأخبار من الدلاله الصریحه و المقاله الفصیحه علی ما اخترناه و وضوح ما قلناه، و لو تطرّق الطعن إلی هذه الأخبار علی کثرتها و انتشارها لأمکن تطرّق الطعن إلی أخبار الشریعه کملا کما لا یخفی؛ إذ الاصول واحده، و کذا الطرق و الرواه و المشایخ و النقله.

و لعمری، إن القول بعدم التغییر و التبدیل لا یخرج عن حسن الظنّ بأئمّه الجور، و أنّهم لم یخونوا فی الأمانه الکبری، مع ظهور خیانتهم فی الأمانه الاخری التی هی أشدّ ضررا علی الدین و أحری.

علی أن هذه الأخبار لا معارض لها- کما عرفت- سوی مجرد الدعاوی العاریه عن الدلیل، التی لا تخرج عن مجرد القال و القیل، و قد قدّمنا ما هو

۱- الأعراف: ۱۷۲.

۲- الاحتجاج ۱: ۳۶۰- ۳۶۱/ ۵۷.

ص: ۸۴

المعتمد من أدلتهم و بيّنا ما فيه، و كشفنا عن ضعف باطنه و خافيه.

و أمّا ما احتـج به الصدوق فی اعتقاداته (۱)، و كـذا المرتضـی فی جمله كلامه، فهو أوهن من بيت العنكبوت، و إنه لأوهن البيوت. و قد نقله المحدّث الكاشانی فی مقدمات تفسيره (الصافی) (۲) و ردّه و بيّن ما فيه، فارجع إليه إن أحببت أن تطّلع عليه، و اللّه العالم.

۱- الاعتقادات (مطبوع ضمن سلسله مؤلّفات الشيخ المفيد) ۵: ۸۳.

۲- التفسير الصافی ۱: ۵۳- ۵۵.

ص: ۸۵

۷۰ دره نجفیه فی شرح حدیث لأمیر المؤمنین علیه السّلام یذکر فیه عدله و زهده

اشاره

روی الشیخ الثقه الصدوق محمد بن علی بن الحسین بن بابویه فی کتابه (الأمالی) المشهور ب (المجالس) قال: حدّثنا علی بن أحمد بن موسی الدقاق رضی اللّه عنه قال: حدّثنا محمد بن الحسن الصفار (۱) قال: حدّثنا محمد بن الحسین بن الخشّاب قال: حدّثنا محمد بن محصن (۲) عن المفضّل بن عمر عن الصادق جعفر بن محمد علیهما السّلام، عن أبیه، عن جدّه، عن أبیه علیهم السّلام قال: «قال أمیر المؤمنین- صلوات الله علیه-: و الله ما دنیاکم عندی إلا کسفر علی منهل حلّوا، إذ صاح بهم سائقهم فارتحلوا، و لا لذاتها (۳) فی عینی إلّا کحمیم أشربه غسّاقا، و علقم أتجرعه زعاقا، و سمّ أفعی (۴) اسقاه دهاقا، و قلاده من نار أوهقها خناقا. و لقد رقعت مدرعتی هذه حتی استحییت من راقعها و قال لی: اقذف بها قذف الاتن لا ترتضیها لبراذعها. فقلت له:

اغرب عنّی، فعند الصباح یحمد القوم السری، و تنجلی عنهم غیابات الکری.

و لو شئت لتسربلت بالعبقری المنقوش من دیباجکم، و لأکلت لباب هذا البرّ

۱- فی المصدر: الطائی.

۲- فی المصدر: محسن.

۳- من «ح»، و هو الموافق لرسم العباره المشروحه الآتیه، و فی «ق»: لذاذتها.

۴- من «ح»، و هو الموافق لرسم العباره المشروحه الآتیه، و فی «ق»: أفعاه، و کذا فی نسخه من المصدر. الأمالی: ۷۱۸/ الهامش: ۶.

ص: ۸۶

بصدور دجاجکم، و لشربت الماء الزلال برقیق زجاجکم، و لکنّی اصدق الله جلّت عظمته حیث یقول مَنْ کانَ یُرِیدُ الْحَیاهَ الدُّنْیا وَ زِینَتَها نُوَفِّ إِلَیْهِمْ أَعْمالَهُمْ فِیها وَ هُمْ فِیها لا یُبْخَسُونَ. أُولئِکَ الَّذِینَ لَیْسَ لَهُمْ فِی الْآخِرَهِ إِلَّا النّارُ (۱). فکیف أستطیع الصبر علی نار لو قذفت بشرره إلی الأرض لأحرقت نبتها و لو اعتصمت نفس بقلّه لأنضجها وهج النار فی قلّتها؟! و أیما خیر لعلی أن یکون عند ذی العرش مقرّبا، أو یکون فی لظی خسیئا مبعدا، مسخوطا علیه مکذّبا.

و الله، لأن أبیت علی حسک السعدان مرقدا، و تحتی أطمار علی سفاها ممدّدا، أو اجرّ فی الأغلال مصفّدا، أحبّ إلی من أن (۲) ألقی فی القیامه محمدا خائنا فی ذی یتمه أظلمه بفلسه متعمدا، و لم أظلم الیتیم و غیر الیتیم؟ النفس (۳) تسرع إلی البلی قفولها، و یمتد فی أطباق الثری حلولها، و إن عاشت رویدا فبذی العرش نزولها.

معاشر شیعتی، احذروا؛ فقد عضّتکم الدنیا بأنیابها، تختطف منکم نفسا بعد نفس کدأبها، و هذه مطایا الرحیل قد انیخت لرکّابها. ألا إن الحدیث ذو شجون، فلا یقولنّ قائلکم: إن کلام علی متناقض، لأنّ الکلام عارض.

و قد بلغنی أن رجلا- من قطّان المدائن تبع بعد الحنیفیه علوجه، و لبس من [ناله] دهقانه منسوجه، و تضمخ بمسک هذه النوافج صباحه، و یخبر بعود الهند رواحه، و حوله ریحان حدیقه یشم نفاحه، و قد مدّ له مفروشات الروم علی سرره. تعسا له بعد ما ناهز الثمانین (۴) من عمره، و حوله شیخ یدبّ علی أرضه من هرمه، و ذو یتمه تضوّر (۵) من ضره و قرمه، فما واساهم (۶) بفاضلات من علقمه. لئن أمکننی الله منه لأخضمنه خضم

۱- هود: ۱۵- ۱۶.

۲- من «ح» و المصدر.

۳- من «ح»، و هو الموافق لرسم العباره المشروحه الآتیه، و فی «ق»: لنفس.

۴- من «ح»، و هو الموافق لرسم العباره المشروحه الآتیه، و فی «ق»: السبعین.

۵- فی «ح»: یتضور.

۶- فی «ح»: اساهم.

ص: ۸۷

البر، و لأقیمن علیه حدّ المرتدّ، و لأضربنه الثمانین بعد حدّ، و لأسدنّ من جهله کلّ مسدّ.

تعسا له! أ فلا شعر؟ أ فلا صوف؟ أ فلا وبر؟ أ فلا رغیف قفار للیل إفطار مقدّم؟ أ فلا عبره علی خدّ فی ظلمه لیل لباک تنحدر؟ و لو کان مؤمنا لاتسقت له الحجه إذ ضیع ما لا یملک.

و الله، لقد رأیت عقیلا و قد أملق حتی استماحنی (۱) من برّکم صاعه، و عاودنی فی عشر وسق من شعیرکی (۲) یطعمه جیاعه، و کاد یلونی ثالث أیامه خامصا ما استطاعه، و رأیت أطفاله شعث الألوان من ضرّهم کأنما اشمأزت وجوههم من قرّهم، فلمّا عاودنی فی قوله و کرّره أصغیت إلیه سمعی فغرّه، و ظننی اوبغ دینی و أتبع ما سره، فأحمیت له حدیده کیر (۳) لینزجر، إذ لا یستطیع منها دنوا (۴) و لا یصطبر، ثمّ أدنیتها من جسمه، فضجّ من ألمه ضجیج ذی دنف یئن من سقمه، فکاد یسبنی سفها من کظمه، و لحرقه فی لظی أضنی له من عدمه، فقلت له: ثکلتک الثواکل یا عقیل، أ تئن من حدیده أحماها إنسانها لدعبه، و تجرنی إلی نار سجّرها جبارها من غضبه؟! أ تئن من الأذی و لا- إنّ من لظی؟! و الله، لو سقطت المکافاه [عن الاثم]، و ترکت فی مضاجعها بالیات الرمم، لاستحییت من مقت رقیب یکشف فاضحات الأستار من الأوزار (۵)، فصبرا علی دنیا تمرّ بلأوائها (۶)، کلیله بأحلامها تنسلخ. کم من نفس فی خیامها ناعمه، و من أثیم فی جحیم یصطرخ! و لا تعجب من هذا، و اعجب من طارق طرقنا بملفوفات زمّلها فی وعائها، و معجونه

۱- فی «ح» بعدها: أن اعطیه.

۲- فی المصدر: شعیرکم، بدل: شعیرکی.

۳- من «ح»، و لیست فی المصدر، و قد رجّحنا ما فی «ح»؛ لأن الشرح علی طبقه.

۴- منها دنوا، من «ح» المصدر، و فی «ق»: مسها.

۵- فی «ح» بعدها تنسخ.

۶- فی «ق» بعدها: و انها، و ما أثبتناه وفق «ح» و المصدر.

ص: ۸۸

بسطها فی إنائها، فقلت له: أصدقه، أم نذر أم زکاه، فکل ذلک یحرم (۱) علینا أهل البیت (۲)، و عوّضنا منه خمس ذی القربی فی الکتاب و السنّه؟ فقال لی: لا- ذا و لا- ذاک، و لکنّها هدیه. فقلت له: ثکلتک الثواکل، فعن دین الله تخدعنی بمعجونه غرّقتموها بقندکم، و خبیصه صفراء أتیتمونی بها بعصیرکم؟ أ مختبط، أم ذو جنّه، أو تهجر؟! أ لیست النفوس عن مثقال حبّه من خردل مسئوله؛ و ما ذا أقول فی معجونه أتزقمها معموله؟

و اللّه، لو اعطیت الأقالیم السبعه بما تحت أفلاکها، و استرقّ لی قطّانها، مذعنه (۳) بأملاکها، علی أن أعصی الله فی نمله أسلبها أو شعیره ألوکها، ما قبلت و ما أردت.

و لدیناکم أهون عندی من ورقه فی فم جراده تقضمها، و أقذر عندی من عراقه خنزیر یقذف بها أجذمها، و أمرّ علی فؤادی من حنظله یلکوها ذو سقم ینسمها (۴). کیف أقبل ملفوفات عکمتها فی طیّها، و معجونه کأنّما عجنت بریق حیّه أو قیّها؟ اللهم إنّی نفرت عنها نفار المهره من [راکبها] (۵)، اریه السها و یرینی القمر! أمتنع من وبره من قلوصها ساقطه، و أبتلع إبلا فی مبرکها رابضه؟ أدبیب العقرب من و کرها ألتقط، أم قواتل الرقش فی بیتی أرتبط؟

فدعونی أکتفی من دنیاکم بملحی و أقراصی، فبتقوی الله أرجو خلاصی، ما لعلیّ و نعیم یفنی، و لذه تنسخها (۶) المعاصی. سألقی و شیعتی ربنا بعیون ساهره، و بطون خماص وَ لِیُمَحِّصَ اللّهُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ یَمْحَقَ الْکافِرِینَ (۷)، و نعوذ بالله من سیئات الأعمال» (۸).

۱- فی «ح»: محرّم.

۲- فی «ح» و المصدر: بیت النبوه، بدل: البیت.

۳- فی «ح» بعدها: مقره.

۴- فی «ح»: فیشمها، و هو ما سیشیر إلیه فی الشرح، علی أنه فی نسخه من الأمالی.

۵- من المصدر، و فی النسختین: کبها.

۶- من «ح» و هو الموافق لرسم العباره المشروحه، و فی «ق»: تبیحها.

۷- آل عمران: ۱۴۱.

۸- الأمالی ۷۱۸- ۷۲۲/ ۹۸۸.

ص: ۸۹

بیان ما لعله یحتاج إلی البیان فی هذا الحدیث و ما اشتمل علیه من الدرر الحسان

«و الله ما دنیاکم عندی»، أضافها إلیهم لانهماکهم فیها و تهالکهم علیها، حتی کأنها مقصوره علیهم، و مختصّه بهم. و الغرض التشنیع علیهم بحبّهم إیاها و التزهید فیها.

«إلّا کسفر»، هو جمع (مسافر) أو اسم جمع له، علی اختلاف الرأیین بین اللغویین، ففی (الصحاح) (۱) و (المغرب) (۲) أنه جمع ک (کرکب) و (صحب)، فی (راکب) و (صاحب). و یظهر من (القاموس) أنه اسم جمع (۳).

و قال فی کتاب (المصباح المنیر): سفر الرجل سفرا- من باب [ضرب] (۴)-:

خرج للارتحال، فهو سافر، و الجمع: سفر، مثل: راکب و رکب، و صاحب و صحب، لکن استعمال الفعل فی (سافر) مهجور، و استعمل المصدر اسما و جمع علی (أسفار) (۵).

«علی منهل»، و هو إمّا مصدر بمعنی أوّل الشرب، کالنهل- محرّکه- أو بمعنی المشرب، أی الموضع الذی فیه الشرب، أو المنزل یکون بالمفازه، ذکر ذلک فی (القاموس) (۶). و علی الأولین فهو إشاره إلی سرعه فناء الدنیا و زوالها، حال کون أهلها مغمورین فی لذاتها. و علی الثالث فهو إشاره إلی کون صاحبها علی خطر عظیم، و خوف شدید، و یقین بانقضائها.

«حلّوا»، من الحلول ضد الارتحال؛ لمقابلته به.

«إذ صاح بهم سائقهم فارتحلوا» الإتیان ب (إذ) الفجائیّه مع الفاء، و ذکر الصیاح

۱- الصحاح ۲: ۶۸۶- سفر.

۲- المغرّب: ۲۲۶- السفر.

۳- القاموس المحیط ۲: ۷۱- السفر.

۴- من المصدر، و فی النسختین: طلب.

۵- المصباح المنیر: ۲۷۸- سفر، بالمعنی.

۶- القاموس المحیط ۴: ۸۳- النهل.

ص: ۹۰

و السائق خرج مخرج المبالغه فی سرعه الارتحال بغته، و عدم التمکن من الإقامه و إن أرادوها. و هو یؤیّد المعنیین الأوّلین تأییدا ظاهرا و إن لم یناف الأخیر.

«و لا لذاتها فی عینی»، الظاهر أن اللذات هنا عباره عن المستلذّات الحسنه کالمآکل اللذیذه، و الملابس الفاخره، و المناکح، و نحوها. و هو استعمال شائع لغه و عرفا، و حینئذ، فالعین علی حقیقتها. و یحتمل بقاء اللذات علی معناها الظاهر.

و یراد بالعین: عین القلب؛ لأنها امور معقوله غیر محسوسه بحسّ البصر. و یحتمل أیضا خروج الکلام مخرج التمثیل و التصویر، و هو أبلغ.

«إلّا کحمیم»، هو الماء الحار الشدید الحراره. و فی (القاموس) أنه یطلق علی الماء البارد أیضا، و هو من الأضداد (۱).

«أشربه غساقا»، هو- بالتخفیف ک (سحاب)، أو التشدید، ک (شداد)-: الماء البارد المنتن. قاله فی (القاموس) (۲).

قال بعض الأعلام: (و من هنا تبیّن أنه یتعیّن إراده البارد من الحمیم) (۳).

أقول: قال فی (النهایه الأثیریه): (فیه: «لو أن دلوا من غسّاق یهراق فی الدنیا لأنتن أهل الدنیا». الغساق- بالتخفیف و التشدید-: ما یسیل من صدید أهل النار و غسالتهم. و قیل: ما یسیل من دموعهم. و قیل: هو الزمهریر) (۴).

و قال فی کتاب (مجمع البحرین): (قوله إِلَّا حَمِیماً وَ غَسَّاقاً (۵): هو- بالتخفیف و التشدید- ما یغسق من صدید أهل النار، أی یسیل. یقال: غسقت

۱- القاموس المحیط ۴: ۱۴۰- حمّ.

۲- القاموس المحیط ۳: ۳۹۴- الغسق.

۳- الفوائد الطوسیه: ۱۴۳/ الفائده: ۴۶.

۴- النهایه فی غریب الحدیث و الأثر ۳: ۳۶۶- غسق.

۵- النبأ: ۲۵.

ص: ۹۱

العین، إذا سالت دموعها. و یقال: الحمیم یحرق بحرّه، و الغساق یحرق ببرده.

و یقال: الغساق هو الماء البارد المنتن) (۱).

أقول: من المحتمل قریبا أن یراد بالحمیم: الماء الحار، و الغساق بمعنی صدید أهل النار، و المراد المبالغه بکونه کالغساق، و لا ریب أنه أبلغ فی الذم.

«أو علقم»، و هو الحنظل، أو کل شی ء مرّ، و أشد الماء مراره. کذا فی (القاموس) (۲).

«أتجرّعه»، أی ابتلعه بتکلّف و مشقه، و ربّما وجد فی بعض النسخ: «أتجریه»، و هو تصحیف.

«زعاقا»- بضم الزای و العین المهمله ثمّ القاف آخره- أی مرّا شدید المراره.

و فی (القاموس): (الزعاق- کغراب-: الماء المر الغلیظ، لا یطاق شربه) (۳).

«و سم أفعی»- و هو مثلث السین المهمله-: هذا القاتل المعروف. و الأفعی:

الحیه الخبیثه، تکون وصفا و اسما، الجمع: أفاع. ذکره فی (القاموس) (۴).

«اسقاه دهاقا»، یقال: أدهق الکأس: ملأه، و دهق الماء: أفرغه إفراغا شدیدا، و هو من الأضداد. و الظاهر هنا هو الأول، و ربّما قیل بجواز الثانی، و هو تعسف.

«و قلاده من نار اوهقها خناقا»، الوهق- محرکه، و یسکّن-: الحبل فی انشوطه یرمی بها فتؤخذ به الدابه أو الإنسان. قاله فی (القاموس)، ثمّ قال (۵): (و وهقه- کوعده-: حبسه) (۶). و الخناق- ککتاب-: الحبل یخنق به.

قال بعض الأعلام: (قد ظهر من ذلک أنه علیه السّلام حصر لذات الدنیا فی أربعه أقسام، کل واحد منها تنفر منه الطباع، إذ المقصود التنفیر و التزهید.

۱- مجمع البحرین ۵: ۲۲۳- غسق، و لیس فیه: الماء.

۲- القاموس المحیط ۴: ۲۱۷- العلقم.

۳- القاموس المحیط ۳: ۳۵۱- الزعاق.

۴- القاموس المحیط ۴: ۵۴۲- الأفعاء.

۵- ثم قال، من «ح».

۶- القاموس المحیط ۳: ۴۲۰- الوهق.

ص: ۹۲

وجه الحصر إمّا أن یکون مستلزمه للمشقه الشدیده، أو قاتله. و الأول إمّا متناه فی المشقه، أو دونه. و الثانی إمّا ظاهر، أو (۱) خفی. هذا کله علی تقدیر کون الواو بمعنی (أو)، کما ورد کثیرا فی مثل هذا المقام، و إلّا فیکون حصر اللذات فی مجموع مشابهه الأربعه، و لعل الترقی من الأدنی إلی الأعلی للدلاله علی أن بعضها ینجر إلی ما هو أعظم منه) (۲) انتهی.

«و لقد رقعت مدرعتی هذه حتی استحییت من راقعها»، هذا شروع منه علیه السّلام فی وصف حاله، لیقتدی به من تأخر عنه و إن کانته حاله ظاهره لمن کان فی زمانه، لیعلم أن من أمر بشی ء ینبغی أن یبدأ بنفسه فیأمرها و ینهاها، لیکون أمره و نهیه مؤثرا فی القلوب و ناجعا فی المطلوب. و لقد أحسن أبو الأسود الدؤلی حیث قال:

یا أیها الرجل المعلّم غیره هلّا لنفسک کان ذا التعلیم

ابدأ بنفسک فانهها عن غیّها فإذا انتهت عنه فأنت کریم

تصف الدواء و أنت أحوج للدوا و تعالج المرضی و أنت سقیم

لا تنه عن خلق و تأتی مثله عار علیک إذا فعلت عظیم (۳)

و المدرعه- کمکنسه-: ثوب غلیظ کالدرّاعه. قاله (۴) فی (القاموس) [و قال]:

(و لا یکون إلا من صوف) (۵).

و رقع الثوب: إصلاحه بالرقعه، و هی خرقه تخاط علی الموضع التالف منه.

و وجه الاستحیاء: کثره تکلیف الراقع و التردد إلیه فی إصلاح المدرعه و ترقیعها.

۱- فی «ح»: و إما.

۲- الفوائد الطوسیه: ۱۴۳- ۱۴۴/ الفائده: ۴۶.

۳- الأبیات من الکامل. خزانه الأدب ۳: ۶۱۸.

۴- فی «ح»: قال.

۵- القاموس المحیط ۳: ۲۹- درع.

ص: ۹۳

و قال بعض الأعلام: (لعلّ وجه الاستحیاء خوفه من أن ینسبه راقعها إلی البخل و الدناءه و الخسه؛ و ذلک لبعد طباع أهل الدنیا عن معرفه حسنها و غلبه حبها علیهم) (۱). و تنظّر فیه بعض مشایخنا بأنه قد ورد فی بعض الأخبار أن راقعها الحسن علیه السّلام، قال: (وجدت ذلک فی بعض الکتب المعتبره التی لم تحضرنی الآن).

«و قال لی اقذف بها قذف الاتن لا ترتضیها لبراذعا»، القذف: الرمی، یقال: قذف الحجاره، أی رمی بها. و الاتن- جمع (أتان)-: انثی الحمار. و البراذع: جمع (برذعه)- بالدال المهمله و المعجمه- و هی: الحلس، أعنی الکساء الذی علی الدابه. و المعنی أن الراقع قال: ارم بهذه المدرعه کما ترمی بها الحمیر التی لا ترتضیها لبراذعها، فکیف ترضی بلبسها الأکابر الأجلاء من بنی آدم؟! هذا علی تقدیر کون الجمله الفعلیه صفه للمعرّف بلام الجنس، نحو:

و لقد أمرّ علی اللئیم یسبنی (۲) فی أظهر الوجهین، و علیه حمل صاحب (الکشاف) (۳) قوله تعالی کَمَثَلِ الْحِمارِ یَحْمِلُ أَسْفاراً (۴). و ذلک لأنه قریب المسافه إلی النکرات؛ لعدم التوقیت فیه و التعیین. و احتمال الاستیناف أیضا ممکن، و یکون بیانا لسبب القذف.

و احتمال الحالیه أیضا غیر بعید؛ لظاهر التعریف و إن کان فی المعنی کالنکرات.

و کیف کان، فإن هذا الکلام مما ینافی بحسب الظاهر ما تقدم ذکره عن بعض مشایخنا من أن راقعها کان الحسن علیه السّلام، إذ یبعد منه القول لأبیه علیه السّلام بذلک، و یبعد جوابه له بقوله: «اغرب عنی».

۱- الفوائد الطوسیه: ۱۴۴/ الفائده: ۴۶.

۲- حاشیه الصبان علی شرح الاشمونی ۱: ۱۸۰.

۳- الکشاف ۴: ۵۳۰.

۴- الجمعه: ۵.

ص: ۹۴

و فی ظنی أنی وجدت هذا الکلام فی موضع آخر- و لعلّه فی (نهج البلاغه)- بهذه العباره: «فقال لی قائل: اقذف بها» إلی آخره، و هو الأظهر.

«فقلت اغرب عنی»، الغروب: الغیبه و الذهاب.

«فعند الصباح یحمد القوم السری»، یعنی: السیر باللیل، و الحمد بمعنی الرضا، کما یقال: عاقبه الصبر محموده، و فی (القرآن) عَسیٰ أنْ یَبْعَثَکَ رَبُّکَ مَقاماً مَحْمُوداً (۱).

قال أبو هلال العسکری: (قولهم: عند الصباح یحمد القوم السری. و هو فی شعر [للجمیح] (۲) یقول فیه:

تسألنی عن بعلها أیّ فتی [خبّ جبان] (۳) و إذا جاع بکی

لا [حطب] (۴) القوم و لا القوم سقی و لا رکاب القوم إذ ضاعت بغی

و لا یواری فرجه إذا اصطلی و یأکل التمر و لا یرمی النوی

کأنه غراره ملأی حشا لمّا رأی الرمل و قیوان العصا

بکی و قال هل ترون ما أری أ لیس للسیر الطویل منقضی

قلت اعزّی صاحبی إذا بکی عند الصباح یحمد القوم السری

و تنجلی عنهم غیابات الکری) (۵)

أی تنکشف عنهم حجب النوم و غواشیه التی کانت تغشاهم.

قال بعض الأفاضل: (و هذا قریب من قوله علیه السّلام: «الناس نیام فإذا ماتوا انتبهوا» (۶).

۱- الإسراء: ۷۹.

۲- من المصدر، و فی «ق»: للجمیع، و فی «ح»: الجمیع.

۳- من المصدر، و فی النسختین: حب حباب.

۴- من المصدر، و فی النسختین: خطب.

۵- الأبیات من الرجز. جمهره الأمثال ۲: ۳۸/ ۱۲۹۳.

۶- شرح الشیخ میثم البحرانی علی المائه کلمه: ۵۴، بحار الأنوار ۷۰: ۳۹.

ص: ۹۵

فکأن العباده فی الدنیا سیر اللیل، و ما یعرض فیها من الفترات و المیل إلی الکسل بمنزله النعاس و النوم، فإذا جاء الصبح ظهرت نتیجه السفر، و زالت غوامض السفر، و تبیّن فضل المجاهدین و خیبه الراقدین، أو المراد باللیل و النوم: ما یعرض فی الدنیا من الشبهات فی الدین و الشکوک المعارضه للیقین، و بالصباح:

انکشاف جمیع ذلک فی القیامه) (۱) انتهی.

أقول: الظاهر أن ما تکلّفه هذا الفاضل فی معنی الحدیث لا یخلو من غموض و بعد، بل الحدیث ظاهر فی أن (۲) الحیاه الدنیویه و ما فیها من اللذات الموجبه للرغبه فیها و الشهوات إنّما هی بمنزله أضغاث الأحکام التی یجدها الإنسان فی المنام، فکما أنه فی حال النوم یری ما یری من الامور و الأشیاء التی لا یشکّ فی صحّتها و بقائه حال نومه، ثمّ بعد انتباهه ینکشف له إنّما هو هباء منثور، کذلک الإنسان بعد الموت، و المشاهده لأحوال العالم البرزخی، و رؤیه النبی صلّی اللّه علیه و آله و الأئمّه علیهم السّلام و الملائکه، و من تقدّمه من الآباء و الأجداد و الأنساب، و تیقنه أن هذا مقره إلی یوم القیامه، مع ما هو فیه من النعیم الدائم أو العقاب، یظهر له حینئذ أن الحیاه فی الدنیا إنّما کانت حلما من الأحلام قد انقضی بما فیه، کالمنتبه من النیام.

«و لو شئت لتسربلت» أی تقمصت، أو تدرعت، أو لبست؛ لأن السربال القمیص و الدرع، أو کل ما لبس «بالعبقری»، منسوب إلی (عبقر) موضع بالبادیه، تزعم العرب أنّها من بلاد الجن، فینسب إلیها کلّ ما یستحسن و یستغرب لغرابته و حسنه. و عبقری القوم: الرجل القوی. قاله المطرزی.

و قال فی (القاموس): (العبقری نسبه إلی قریه ثیابها فی غایه الحسن،

۱- الفوائد الطوسیه: ۱۴۵/ الفائده: ۴۶.

۲- فی «ح» بعدها: هذه.

ص: ۹۶

و العبقری- أیضا- الکامل من کل شی ء، و ضرب من البسط. و عبقر: اسم امرأه) (۱).

و فی التنزیل وَ عَبْقَرِیٍّ حِسٰانٍ (۲)، قیل فی تفسیره: (العبقری: طنافس ثخان) (۳).

و یقال: عبقر- وزان (جعفر)-: أرض بالبادیه، یعمل فیها الوشی، و ینسب إلیها کل شی ء جید دقیق الصنعه، کذا فی کتاب (مجمع البحرین) (۴).

«المنقوش من دیباجکم»، الدیباج معروف و هو فارسی معرّب، قال فی کتاب (مجمع البحرین): (تکرر فی الحدیث ذکر الدیباج، و هو من الثیاب المتخذه من الإبریسم سداه و لحمته، فارسی معرّب، و قد تفتح داله. و اختلف فی بائه، فقیل:

زائده، و وزنه: فیعال، و لهذا یجمع بالیاء، فیقال: دیابیج. و قیل: هی أصل، و الأصل:

دبّاج- بالتضعیف- فابدل من إحدی الباءین حرف علّه، و لهذا یجمع علی:

دبابیج، بباء موحّده بعد الدال) (۵) انتهی.

و المراد: أنی قد قنعت و زهدت فی دنیاکم، لا عن عجز، بل مع غایه القدره، و لو شئت للبست أفخر الملابس بحسب اعتقادکم.

«و لأکلت لباب البر بصدور دجاجکم»، اللباب: الخالص من کل شی ء، و من الجوز و نحوه قلبه. کذا فی (القاموس) (۶). و البرّ- بالضم-: الحنطه. و المعنی ظاهر.

و قد روی بعض الأصحاب أنه روی فی الخبر أنه علیه السّلام ما اکل خبز البر و لا شبع من (۷) خبز الشعیر (۸).

۱- القاموس المحیط ۲: ۱۱۹- عبقر.

۲- الرحمن: ۷۶.

۳- مجمع البحرین ۳: ۳۹۴- عبقر، الجامع لأحکام القرآن ۱۷: ۱۹۲.

۴- مجمع البحرین ۳: ۳۹۵- عبقر.

۵- مجمع البحرین ۲: ۲۹۶- دبج.

۶- القاموس المحیط ۱: ۲۸۷- ألبّ.

۷- من «ح».

۸- حلیه الأبرار ۲: ۲۳۲.

ص: ۹۷

و روی الشیخ الجلیل أبو جعفر محمد بن علی بن شهر آشوب المازندرانی السروی فی کتاب (مناقب آل أبی طالب)- بحذف الأسانید جمله من الأخبار فی باب مأکله علیه السّلام (۱) قال: (و رآه سوید بن غفله و هو یأکل رغیفا، و هو یکسره برکبتیه و یلقیه فی لبن خاثر یجد ریحه من حموضته، فقال: ویحک یا فضه، أما تتقون اللّه فی هذا الشیخ فتنخلون له طعاما لما أری فیه من النخاله؟ فقال أمیر المؤمنین: «بأبی و أمی من لم [ینخل] (۲) له طعام، و لم یشبع من خبز البرّ حتی قبضه الله إلیه».

و قال لعقبه بن علقمه: «یا أبا الجنوب أدرکت رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله یأکل أیسر من هذا، و یلبس أخشن من هذا، فإن أنا لم آخذ به خفت الّا ألحق به».

و کان عنده عمرو بن حریث، فأتت فضد بجراب مختوم، فأخرج منه خبز شعیر مختوم خشنا، فقال: یا فضه، لو نخلت هذا الدقیق و طیبته! قالت: کنت أفعل فنهانی علیه السّلام، و کنت أضع فی جرابه طعاما طیّبا فختم جرابه. ثمّ أن أمیر المؤمنین علیه السّلام فتّه فی قصعه، ثمّ صبّ علیه الماء، ثمّ ذر علیه الملح، و حسر عن ذراعیه، فلمّا فرغ قال: «یا عمرو، لقد خابت هذه- و مدّ یده إلی محاسنه- و خسرت هذه أن ادخلها النار من أجل الطعام، و هذا یجیرنی».

و رآه عدی بن حاتم و بین یدیه شنه (۳) و فیها قراح ماء و کسرات من خبز شعیر و ملح، فقال: إنی لأراک یا أمیر المؤمنین تطیل نهارک طاویا مجاهدا و اللیل ساهرا مکابدا، و هذا فطورک؟ فقال علیه السّلام:

۱- کذا فی النسختین، و فی المصدر وردت الأخبار المذکوره فی باب: درجات أمیر المؤمنین علیه السّلام، فصل: فی المسابقه بالزهد و القناعه.

۲- من المصدر، و فی النسختین؛ یتخذ.

۳- من «ح» و المصدر، و فی «ق»: مشنه. و الشّنّه: القربه الخلقه الصغیره. انظر الصحاح ۵: ۲۱۴۶، شنن.

ص: ۹۸

«علّل النفس بالقنوع و إلّا طلبت منک فوق ما یکفیها» (۱)

الأبیات.

و قال الأحنف بن قیس: دخلت علی معاویه فقدّم إلی من الحلو و الحامض ما کثر تعجبی منه، ثمّ قدّم ألوانا ما أدری ما [هی] (۲)، فقلت: ما هذا؟ فقال: مصارین البط محشو بمخ البر، قد قلی بدهن الفستق، و ذر علیه الطبرزد. فبکیت، فقال: ما یبکیک؟ قلت: ذکرت علیا علیه السّلام، بینا نحن عنده فحضر وقت إفطاره، فسألنی المقام، إذ دعا بجراب مختوم، فقلت: ما هذا الجراب؟ قال: «سویق الشعیر».

فقلت: خفت علیه أن یؤخذ أو بخلت [به] (۳)؟ قال: «لا و لا أحدهما، و لکن خفت أن یلته (۴) الحسن و الحسین بسمن أو زیت». قلت: محرّم هو؟ قال: «لا، و لکن یجب علی أئمّه الحق أن یعدّوا أنفسهم من ضعفه الناس، کیلا یطغی (۵) بالفقیر فقره».

فقال معاویه: ذکرت من لا ینکر فضله (۶).

العرنی: وضع خوان من فالوذج بین یدیه، فوجأ (۷) بإصبعه حتی بلغ أسفله، [ثم سلّها] و لم یأخذ منه شیئا، و تلمظ بإصبعه، و قال: «طیّب و ما هو بحرام، و [لکن] أکره أن أعوّد نفسی ما [لم] (۸) أعوّدها».

و فی خبر عن الصادق علیه السّلام أنه مدّ یده إلیه فقبضها، فقیل له فی ذلک، فقال:

«ذکرت رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله فکرهت أن آکله».

۱- البیت من الخفیف. مناقب آل أبی طالب ۲: ۱۱۳- ۱۱۴.

۲- فی النسختین: هو.

۳- من المصدر، و فی النسختین: له.

۴- من «ح».

۵- فی بعض الروایات- کما فی نهج البلاغه: ۴۳۹- ۴۴۰/ الکلام: ۲۰۹-: یتبیغ، أی یهیج.الصحاح: ۶۹- بوغ.

۶- و قال الأحنف بن قیس .. فضله، لیس فی المناقب، و قد ورد فی حلیه الأبرار ۲: ۲۳۳/ ۲۰.

۷- وجأ: ضرب. الصحاح ۱: ۸۰- وجأ.

۸- من المصدر، و فی النسختین: لا.

ص: ۹۹

و فی خبر عن الصادق علیه السّلام قالوا له: أ تحرّمه؟ قال: «لا، و لکن أخشی أن تتوق إلیه نفسی ثمّ تلا أَذْهَبْتُمْ طَیِّباتِکُمْ فِی حَیاتِکُمُ الدُّنْیا (۱)» الآیه.

و عن الباقر علیه السّلام فی خبر قال: «کان یطعم الناس خبز البر و اللحم، و ینصرف إلی منزله و یأکل خبز الشعیر و الزیت و الخل».

و فیه قال الحمیری:

و کان طعامه خبزا و زیتا و یؤثر باللحوم الطارقینا (۲)

و قال الحیص بیص:

صروف عن الزاد الشهی فؤاده رغیب إلی زاد التقی و الفضائل) (۳)

انتهی ما أردنا نقله من الکتاب المذکور.

و روی الشیخ فی (التهذیب) بسنده عن عبد اللّه بن میمون القداح عن أبی عبد اللّه علیه السّلام عن أبیه علیه السّلام قال: «جاء قنبر مولی علی علیه السّلام بفطره إلیه». قال: «فجاء بجراب فیه سویق علیه خاتم، فقال له رجل: یا أمیر المؤمنین، إن هذا لهو البخل؛ تختم علی طعامک؟ قال: فضحک علی علیه السّلام». قال: «ثمّ قال: أو غیر ذلک؟ لا أحبّ أن یدخل بطنی شی ء لا أعرف سبیله». قال: «ثمّ کسر الخاتم، فأخرج سویقا فجعل منه فی قدح، فأعطاه إیاه، فأخذ القدح، فلمّا أراد أن یشرب قال: بسم الله» (۴) الخبر.

و روی عنه علیه السّلام أنه سئل: أنت أفضل أم أبوک؟ فقال: «إنّ آدم نهاه الله عن الشجره فأکل منها، و أحلّها لی فترکتها» (۵).

«و شربت (۶) الماء الزلال برقیق زجاجکم»، الزلال- کغراب-: سریع المرّ فی

۱- الأحقاف: ۲۰.

۲- دیوان السید الحمیری: ۴۳۲/ ۱۸۱.

۳- البیت من الطویل. مناقب آل أبی طالب ۲: ۱۱۵.

۴- تهذیب الأحکام ۴: ۲۰۰/ ۵۷۸، و فیه: شی ء إلّا شی ء لا أعرف سبیله ..

۵- الفوائد الطوسیه: ۱۴۵/ الفائده: ۴۶.

۶- أوردها فی الحدیث أوّل الدره بلفظ: لشربت، و کذلک هی فی المصدر.

ص: ۱۰۰

الحلق، بارد عـذب، صاف سـهل. کذا فی (القاموس) (۱). و الزجـاج- مثلث الزای- معروف (۲)، و صـانعه الزجّاج، و بائعه الزجاجی. قاله فی (القاموس) (۳).

و قد ذکر علیه السّـلام الملابس و المآکل و المشارب لأنها أهم الشـهوات المقصوده و أعمّها، و إنّما ترک المناکح؛ لأنه علیه السّـلام لم یکن تارکا لها؛ اقتـداء بالرسول صـلّی اللّه علیه و آله حیث قال: «حبّب إلیّ من دنیاکم ثلاث: الطیب، و النساء، و قره عینی الصـلاه» (۴).

و ورد عنهم علیهم السّلام: «ما ازداد أحدکم إیمانا إلا ازداد حبّا للنساء» (۵).

و ورد فی الأخبـار (۶) فی الترغیب فیه ما لا یحصـی کثره؛ لما فیه من بقاء النسل، و تکثیر الامه، و کسـر الشـهوه الحیوانیه الـداعیه إلی ارتکاب الحرام، و غیر ذلک من المصالح. فالتزهید فیه مناف للحکمه.

تحقیق مقال لدفع إشکال

لا- یقـال: إنه قـد اسـتفاضت الأخبـار عن الأـئمّه الأـبرار- صـلوات اللّه علیهم- بأنهم کانوا یلبسون الفاخر من الثیاب، و یأکلون المآکل اللذیـذه من الطعام، مع ما عرفت من کلام أمیر المؤمنین علیه السّـلام فی هـذا الخبر من ذم ذلک، و ما دلّت علیه الأخبار المتقـدّمه من سیرته فی مأکله.

لأنّا نقول: إن جمله من الأخبار المشار إلیها قد تضمّنت الجواب عن ذلک- لمّا اعترض المخالفون من صوفیّه زمانهم علیهم السّلام فی ذلک، بأن أمیر المؤمنین علیه السّلام کان فی وقت و زمان قتر و ضیق، و أنه حیث کان إمام الزمان یقدّر نفسه بأضعف

۱- القاموس المحیط ۳: ۵۷۱- زللت.

۲- من «ح».

۳- القاموس المحیط ۱: ۴۰۰- الزج.

۴- الخصال ۱: ۱۶۵/ ۲۱۷، باب الثلاثه.

۵- الفقیه ۳: ۲۴۲/ ۱۱۵۱، و فیه: ما أظن رجلا یزداد فی الإیمان خیرا إلّا.

۶- الفقیه ۳: ۲۴۲/ ۱۱۴۴، عوالی اللآلی ۲: ۱۲۵/ ۳۴۳، وسائل الشیعه: ۲۰: ۱۴- ۱۸، أبواب مقدمات النکاح و آدابه، ب ۱.

ص: ۱۰۱

الخلق، لئلا یتبیّغ الفقیر بفقره، و إذا أرخت الدنیا عزالیها، (۱) فأحقّ الناس بها أبرارها.

و قد أوضحنا ذلک بما لا مزید علیه، و نقلنا جمله من الأخبار الداله علی ذلک فی کتاب (النفحات الملکوتیه فی الردّ علی الصوفیه).

و من الأخبار المشار إلیها ما رواه ثقه الإسلام فی (الکافی) بسنده فیه قال:

مر سفیان الثوری فی المسجد الحرام فرأی أبا عبد اللّه علیه السّلام و علیه ثیاب کثیره القیمه حسان، فقال: و اللّه لآتینه و لا وبّخنه. فدنا منه فقال: یا بن رسول اللّه، و اللّه ما لبس رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله مثل هذا اللباس، و لا علی، و لا واحد من آبائک! فقال له أبو عبد اللّه علیه السّلام: «کان رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله فی زمان قتر مقتر، و کان یأخذ لقتره و إقتاره، و إن الدنیا بعد ذلک أرخت عزالیها، فأحق أهلها بها أبرارها». ثم قال: «قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِینَهَ اللّهِ الَّتِی أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَ الطَّیِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ (۲) فنحن أحقّ من أخذ منها ما أعطاه الله.

غیر أنی یا ثوری، مع ما تری علیّ من ثوب فإنّما لبسته للناس»، ثم اجتذب ید سفیان فجرّها إلیه، ثمّ رفع الثوب الأعلی و أخرج ثوبا تحت ذلک علی جلده غلیظا، فقال: «هذا لبسته لنفسی، و ما رأیته للناس». ثمّ جذب ثوبا علی سفیان أعلی غلیظا خشنا، و داخل ذلک الثوب ثوب لیّن، فقال: «لبست هذا للناس، و لبست هذا لنفسک تسرّها» (۳). و نحوه غیره.

و مما یدلّ علی ما قاله علیه السّلام- و إن کان هو الصادق فیما یقول- ما رواه السید الرضی قدّس سرّه فی کتاب (نهج البلاغه) قال: (إن أمیر المؤمنین علیه السّلام دخل علی العلاء بن زیاد یعوده فی مرضه، فقال له العلاء: یا أمیر المؤمنین، أشکو إلیک أخی عاصم

۱- العزالی: المطر الکثیر، و هو إشاره إلی کثره الخیر و النعم. لسان العرب ۹: ۱۹۲- عزل.

۲- الأعراف: ۳۲.

۳- الکافی ۶: ۴۴۲- ۴۴۳/ ۸، باب اللباس.

ص: ۱۰۲

ابن زیاد. قال: «ما باله؟» قال: لبس العباء و تخلی [عن] (۱) الدنیا، فقال علی علیه السّلام:

«علیّ به». فلمّا جاء قال: «یا عدیّ نفسک، لقد استهام بک الخبیث، أما رحمت أهلک و ولدک، أ تری الله أحلّ لک الطیبات و هو یکره أن تأخذها؟ أنت أهون علی الله من ذلک». قال: یا أمیر المؤمنین، ها أنت فی خشونه الملبس و جشوبه مأکلک؟ قال:

«ویحک، إنی لست کأنت، إن الله فرض علی أیمه المسلمین أن یقدّروا أنفسهم بضعفه الناس؛ کی لا یتبیّغ (۲) الفقیر بفقره». (۳)

و رواه فی (الکافی) (۴) أیضا علی وجه أبسط و أوضح، من أحبّ الوقوف علیه فلیرجع إلیه. و فی هذا المقام تحقیقات نفیسه أوردناها فی الکتاب المشار إلیه آنفا.

و لکن أصدق اللّه جلّت عظمته حیث یقول مَنْ کانَ یُرِیدُ الْحَیاهَ الدُّنْیا وَ زِینَتَها نُوَفِّ إِلَیْهِمْ أَعْمالَهُمْ فِیها وَ هُمْ فِیها لا یُبْخَسُونَ. أُولئِکَ الَّذِینَ لَیْسَ لَهُمْ فِی الْآخِرَهِ إِلَّا النّارُ (۵). و هذه الآیه فی سوره (هود)، و المراد بها: وصف أحوال الذین یریدون بأعمالهم: الدنیا و لذاتها، فإنهم یوفون اجورهم فیها، و لیس لهم فی الآخره إلّا النار.

قال أمین الإسلام الطبرسی فی کتاب (مجمع البیان): (و اختلف فی معناه لفظا، فقیل: إن المراد به: المشرکون الذین لا یصدّقون بالبعث؛ یعملون أعمال البرّ، کصله الرحم، و إعطاء السائل، و الکف عن الظلم، و إعانه المظلوم، و الأعمال التی یحسّنها العقل، کبناء القناطر و نحو ذلک؛ فإن اللّه یجعل لهم جزاء أعمالهم فی

۱- من المصدر، و فی النسختین: من.

۲- تبیّغ: تهیج. مختار الصحاح: ۶۹- بوغ.

۳- نهج البلاغه ۴۳۹- ۴۴۰/ الکلام: ۲۰۹.

۴- الکافی ۱: ۴۱۰- ۴۱۱/ ۳، باب سیره الإمام فی نفسه ..

۵- هود: ۱۵- ۱۶.

ص: ۱۰۳

الدنیا بتوسیع الرزق، و صحه البدن، و الامتاع بما خوّلهم، و صرف المکاره عنهم.

عن الضحّاک و قتاده و ابن عبّاس.

و یقال: من مات منهم علی کفره قبل استیفاء العوض وضع اللّه عنه فی الآخره من العذاب بقدره، فأمّا ثواب الآخره فلا حظّ لهم فیه.

و قیل: إن المراد بهم: المنافقون الذین کانوا یغزون مع النبی صلّی اللّه علیه و آله للغنیمه دون نصره الدین و ثواب الآخره، جازاهم اللّه علی ذلک بأن جعل لهم نصیبا فی الغنیمه. عن الجبائی.

و قیل: إن المراد: أهل الریاء، و إن من عمل عملا من أعمال الخیر یرید به الریاء لم یکن لعمله ثواب فی الآخره. و مثله قوله تعالی وَ مَنْ کانَ یُرِیدُ حَرْثَ الدُّنْیا نُؤْتِهِ مِنْها وَ ما لَهُ فِی الْآخِرَهِ مِنْ نَصِیبٍ (۱)) (۲) انتهی.

أقول: لا مانع من حمل الآیه المذکوره علی ما یشمل الجمیع، فإن إطلاق الآیه شامل لذلک. اللهم إلا أن یکون مراده سبب النزول، و هو بعید؛ فإنه یذکره فی عنوان آخر علی حده.

و الذی وقفت علیه من الأخبار المتعلّقه بهذه الآیه ما رواه فی (الکافی) بسنده عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «سأل رجل أبی بعد انصرافه من الموقف، فقال: أ تری یخیّب اللّه هذا الخلق کلّه؟ فقال أبی: ما وقف أحد إلّا غفر الله له، مؤمنا کان أو کافرا، إلّا إنهم فی مغفرتهم علی ثلاث منازل: مؤمن غفر الله له».

إلی أن قال: «و کافر وقف هذا الموقف یرید زینه الحیاه الدنیا، غفر الله له ما تقدّم من ذنبه و ما تأخّر (۳) إن تاب من الشرک فیما بقی من عمره، و إن لم یتب وفّاه أجره و لم

۱- الشوری: ۲۰.

۲- مجمع البیان ۵: ۱۹۰.

۳- و ما تأخر، لیس فی المصدر.

ص: ۱۰۴

یحرمه أجر هذا الموقف، و ذلک قوله عزّ و جلّ مَنْ کانَ یُرِیدُ الْحَیاهَ الدُّنْیا وَ زِینَتَها ..») (۱) و ساق الآیه.

و فی تفسیر الثقه الجلیل علی بن إبراهیم: قوله مَنْ کانَ یُرِیدُ الْحَیاهَ الدُّنْیا- إلی آخر الآیه- قال: «من عمل الخیر علی أن یعطیه الله ثوابه فی الدنیا أعطاه الله ثوابه فی الدنیا، و کان له فی الآخره النار» (۲).

و فی (تفسیر العیاشی) عن أبی عبد اللّه علیه السّلام مَنْ کانَ یُرِیدُ الْحَیاهَ الدُّنْیا وَ زِینَتَها، یعنی فلان و فلان» (۳).

أقول: لا منافاه فی هذا الخبر لما تقدّم من العموم، فإن هذا من التفسیر الباطن، و قد ورد أن ل (القرآن) ظهرا و بطنا، بل ظهورا و بطونا (۴). و کیف کان، فإن الآیه إشاره إلی أن الآخره و الدنیا لا تجتمعان علی وجه الکمال، فإنّهما ضرّتان متباینتان، کما ورد فی الأخبار (۵)؟

تحقیق مقام و توضیح مرام

قد اختلفت الأخبار و کذا کلمه علمائنا الأبرار فی ذم الدنیا و مدحها، فأمّا أخبار الذم فهی کثیره؛ منها قوله علیه السّلام: «لو أن الدنیا تعدل عند الله جناح بعوضه ما سقی منها کافرا شربه ماء» (۶).

و قوله: «إنّ اللّه عزّ و جلّ خلق الدنیا و لم ینظر إلیها إلی یوم القیامه» (۷).

۱- الکافی ۴: ۵۲۱- ۵۲۲/ ۱۰، باب النفر من منی ..

۲- تفسیر القمی ۱: ۳۵۳.

۳- تفسیر العیاشی ۲: ۱۵۱- ۱۵۲/ ۱۱.

۴- وسائل الشیعه ۲۷: ۱۸۲، ۱۹۲، ۱۹۶، أبواب صفات القاضی، ب ۱۳، ح ۱۷، ۳۹، ۴۱، ۴۹.

۵- نهج البلاغه: ۶۷۲/ الحکمه: ۱۰۳.

۶- مکارم الأخلاق ۲: ۳۲۷/ ۲۶۵۶، بحار الأنوار ۷۴: ۵۴/ ۳.

۷- مکارم الأخلاق ۲: ۳۶۸/ ۲۶۶۱، بحار الأنوار ۷۴: ۸۰/ ۳، بالمعنی.

ص: ۱۰۵

و قوله علیه السّلام: «رأس کلّ خطیئه حبّ الدنیا» (۱).

إلی غیر ذلک من الأخبار.

و أمّا أخبار المدح فکثیره أیضا؛ و منها قوله علیه السّلام: «نعم العون علی الآخره الدنیا» (۲).

و قوله صلّی اللّه علیه و آله: «نعم العون علی تقوی الله الغنی» (۳).

و قوله علیه السّلام: «لیس منّا من ترک آخرته لدنیاه، و لا دنیاه لآخرته» (۴).

و قوله: «اعمل لدنیاک کأنک تعیش أبدا، و اعمل لآخرتک کأنک تموت غدا» (۵).

إلی غیر ذلک من الأخبار التی لا یسع المقام الإتیان علیها.

فی الجمع بین أخبار ذم الدنیا و مدحها

اشاره

و القول الفصل فی الجمع بین هـذه الأخبار أنه ینبغی أن یعلم أن الـدنیا عباره عن وجود هذه النشأه و هذا العالم و ما فیه من الأموال و الأسباب و الملاذّ و نحوها، و أضـدادها، و التمتع بذلک، و لکن کلّا من الذم الوارد فی الدنیا و المدح الوارد (۶) فیها لا یجوز توجّهه إلیها علی الإطلاق، بل لا بـدّ من تخصـیص کلّ بجهه، و هو أن یخص المـدح بما جری فیها علی الوجه المأمور به شـرعا، و الذم علی الوجه المنهی عنه شـرعا. و ذلـک فـإنه لمّـا کـان الغرض من الوجود فی هـذه النشأه إنّما هو التمتع بالأعمال (۷) الصالحه، و التحصیل للتجاره الرابحه، و التزود للدار الآخره؛ لنیل ما فیها من المطالب الفاخره، فکل ما کان له مدخل فی ذلک و سبب

۱- الکافی ۲: ۳۱۵/ ۱، باب حب الدنیا.

۲- الکافی ۵: ۷۲/ ۹، باب الاستعانه بالدنیا.، بحار الأنوار ۷۰: ۱۲۷/ ۱۲۶.

۳- تحف العقول: ۴۹، بحار الأنوار ۷۴: ۱۵۳/ ۱۱۶.

۴- الفقیه ۳: ۹۴/ ۳۵۵، وسائل الشیعه ۱۷: ۷۶، أبواب مقدمات التجاره، ب ۲۸، ح ۱.

۵- الفقیه ۳: ۹۴/ ۳۵۶، وسائل الشیعه ۱۷: ۷۶، أبواب مقدمات التجاره، ب ۲۸ ح ۲.

۶- لیست فی «ح».

۷- من «ح»، و فی «ق»: بالأحوال.

ص: ۱۰۶

فیما هنالک فهو لیس من الامور الدنیویه، بل هو من الامور الاخرویه و إن اضیف إلی الدنیا باعتبار وقوعه فیها، و کلّ ما ترتب علی صرف العمر فی هذه النشأه فی الامور الباطله الموجبه للبعد من اللّه عزّ و جلّ فهو من الدنیا المذمومه.

و من أظهر ما یدلّ علی ما قلناه ما رواه فی (الکافی) بسنده عن ابن أبی یعفور قال: قال رجل لأبی عبد اللّه علیه السّلام: إنّا لنطلب الدنیا و نحب أن نؤتاها. فقال:

«تحب أن تصنع بها ما ذا؟». قال: أعوذ بها علی نفسی و عیالی، و أصل بها و أتصدّق و أحج و أعتمر. فقال أبو عبد اللّه علیه السّلام: «لیس هذ طلب الدنیا، هذا طلب الآخره» (۱).

و روی فی (الفقیه) عنه علیه السّلام قال: «لا خیر فیمن لا یجب جمع المال من حلال، یکفّ به وجهه، و یقضی به دینه، و یصل به رحمه» (۲).

إلی غیر ذلک من الأخبار التی أتینا علیها فی محل ألیق.

عود علی بدء

«فکیف أستطیع الصبر علی نار لو قذفت بشرره»- و هو ما یتطایر من النار إلی الأرض- «لأحرقت نبتها»، أی کله؛ لأن إضافه المصدر تفید العموم حیث لا عهد، کما صرّح به النحویون فی: ضربی زیدا قائما. و صحه الاستثناء من مثله مصداق العموم.

قال بعض الأفاضل: (و الحکم بذلک- مع کون الذی یطیر من النار فی غایه القله و الصغر- غایه الترهیب و التحذیر).

و ردّ بأن قوله تعالی فی سوره (المرسلات) تَرْمِی بِشَرَرٍ کَالْقَصْرِ. کَأَنَّهُ جِمَالَتٌ صُفْرٌ (۳) ینافی ما ذکره رحمه اللّه من کونها فی غایه القلّه و الصغر.

۱- الکافی ۵: ۷۲/ ۱۰، باب الاستعانه بالدنیا علی الآخره.

۲- الفقیه ۳: ۱۰۲/ ۴۰۲، و فیه: فیکفّ، بدل: یکفّ.

۳- المرسلات: ۳۲- ۳۳.

ص: ۱۰۷

أقول: یمکن أن یقال: إن الصغر و الکبر من الامور الإضافیه، و لا ریب أن هذا المقدار المذکور و إن کان کبیرا فی حدّ ذاته، لکنّه بالنسبه إلی الأرض و کلّ ما فیها من النبات فی غایه القلّه و الصغر.

«و لو اعتصمت نفس» أی امتنعت و تمسّکت «بقلّه»، قیل: (القلّه هنا ضدّ الکثره و الجسامه، أی لو اعتصمت نفس بلطافتها و دقتها و قلّتها لم یجدها ذلک نفعا).

و فیه من البعد ما لا یخفی، و الأقرب حمل القلّه هنا علی أعلی الجبل الذی هو أحد معانی هذا اللفظ. قال فی «القاموس»: (و القلّه- بالضم-: أعلی الرأس و السنام و الجبل أو کل شی ء) (۱).

«لأنضجها» أی طبخها حتی تتلاشی أجزاؤها «وهج النار» أی توقدها و اضطرابها «فی قلّتها» و دقتها و لطافتها، بناء علی المعنی الأوّل، أو فی مکانها الذی اعتصمت به، حیث لا ینجی الاعتصام، بناء علی ما ذکرناه.

«و أیّما خیر لعلی أن یکون عند ذی العرش مقرّبا» رفیع الدرجات عنده، «أو یکون فی لظی»، أی جهنم.

قال فی (الکشاف) فی سوره (المعارج): (لظی: علم للنار، منقول من اللظی، بمعنی اللهب، و یجوز أن یراد: اللهب أیضا) (۲) انتهی.

«خسیئا» أی مطرودا مبعدا، و منه قوله عزّ و جلّ اخْسَؤُا فِیهَا (۳)، أی ابعدوا، و قوله خَاسِئاً وَ هُوَ حَسِیرٌ (۴) أی مبعدا و هو کلیل.

قال فی (القاموس): (خسأ الکلب- کمنع-: طرده، خسئا و خسوءا. و الکلب:

بعد، کانخسأ، و خسئ) (۵).

۱- القاموس المحیط ۴: ۵۴- القل.

۲- الکشاف ۴: ۶۱۰.

۳- المؤمنون: ۱۰۸.

۴- الملک: ۴.

۵- القاموس المحیط ۱: ۱۱۷- خسأ.

ص: ۱۰۸

و ظاهر كلامه أنه يتعدى و لا يتعدى و هو فى الخبر (فعيل)، بمعنى (مفعول).

و على هذا فقوله: «مبعدا» يكون تأكيدا.

«مسخوطا»، أى مغضوبا «عليه بجرمه»، أى ذنبه، «مكذّبا» لو أنكر و اعتذر، أو معدودا فى الكذّابين.

«و الله لأن أبيت على حسك السعدان».

قال فى (القاموس): (السعدان: نبت من أفضل مراعى الإبل، و منه: مرعى و لا كالسعدان (۱). و [له] (۲) شوك تشبّه به حلمه الثدى) (۳).

و قال فى (المجمع): إنه (نبت ذو شوك عظيم، مثل الحسك من كل الجوانب، و هو من جيّد مراعى الإبل تسمن عليه. و منه المثل: مرعى و لا كالسعدان) (۴).

و قال المحقق الفيلسوف الشيخ ميثم البحرانى قدّس سرّه فى (شرح النهج): (السعدان:

نبت شوكى ذو حسكه لها ثلاث رءوس محدده، على أى وجه وقعت من الأرض كان لها رأسان قائمان) (۵).

و بذلك يظهر أن تخصيصه بالسعدان لشدته.

«مرقّدا»، أى مكرها على الرقاد. و فى كتاب (نهج البلاغه): «مسهّدا» (۶)، أى أرقا قليل النوم.

«و تحتى أطمار على سفاها»، الأطمار: جمع (طمر)- بالكسر-: الثواب الخلق، أو الكساء البالى. قاله فى (القاموس) (۷).

۱- مثل يضرب للشى ء يفضل على أقرانه و أشكاله. و ينسب إلى امرأه من طيّئ، تزوجها امرؤ القيس بن حجر. جمهره الأمثال ۲: ۱۹۷/ ۱۸۴۹، و ينسب أيضا إلى الخنساء، مجمع الأمثال ۳: ۲۶۵/ ۳۸۳۶.

۲- من المصدر، و فى النسختين: طوله.

۳- القاموس المحيط ۱: ۵۸۲- سعد.

۴- مجمع البحرين ۳: ۷۰- سعد.

۵- شرح نهج البلاغه ۴: ۸۴.

۶- نهج البلاغه: ۴۷۱/ الخطبه: ۲۲۴.

۷- القاموس المحيط ۱: ۱۱۲- الطمر.

ص: ۱۰۹

و السفا- بالسين المهمله فالفاء-: التراب و كلّ شجر له شوك. و فی بعض نسخ (الأمالی): «شفاها»- بالشين المعجمه- و هو الطرف. و الضمير حينئذ يعود إلى «حسك السعدان».

«ممدّدا»، حال ك «مرقدا».

«أو اجرّ فی الأغلال» جمع (غلّ)- بالضم- و هو ما يوضع فی اليدين و العنق للأسر و نحوه، «مصفّدا»، أی مشدودا موثّقا بالأصفاد و هی القيود.

قال صاحب (الكشاف): (الصفد: القيد، و سمّی به العطاء؛ لأنه ارتباط بالمنعم عليه. و منه قول علی: «و من برّك فقد أسرك، و من جفاك فقد أطلقك») (۱).

و قال فی (القاموس): (صفده، يصفده: شده و أوثقه، كأصفده. و الصفد- محركه-: العطاء (۲) و الوثاق) (۳).

«أحب إلیّ من أن ألقی فی القيامه محمدا خائنا فی ذی يتمه»، و هی- بالضم- الانفراد و فقدان الأب، و [فی] (۴) البهائم: فقدان الام. و اليتيم: الفرد، و كل شی ء يعزّ وجوده. قاله فی (القاموس) (۵) أيضا.

و المراد هنا: فقدان الأب قبل بلوغ الحلم، كما صرّح به فی (القاموس) (۶) أيضا؛ لأن من بلغ يخرج عن اليتم.

«أظلمه بفلسه متعمّدا»، الباء إمّا للملابسه، أی متلبّسا بفلسه، و المراد به: آخذه بشهاده أظلمه، علی حدّ ما ذكره فی (الكشاف) فی تفسير بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ من أن الباء للملابسه، أی متبركا (۷). أو زائده و إن كانت زيادتها فی

۱- الكشاف ۴: ۹۶.

۲- فی «ح»: الغطاء.

۳- القاموس المحيط ۱: ۵۹۱- صفده.

۴- من المصدر، و فی النسختين: من.

۵- القاموس المحيط ۴: ۲۷۴- اليتم.

۶- القاموس المحيط ۴: ۲۷۴- اليتم.

۷- الكشاف ۱: ۴.

ص: ۱۱۰

الإیجاب قلیله، إلّا إنه- کما ذکر بعض مشایخنا- وارد. و یحتمل جعلها للإلصاق أیضا.

و تخصیص الخیانه بالیتیم لمزید التقبیح و الذم لعاقبه حبّ الدنیا، و أنه ینجر إلی مثل هذه الکبیره العظیمه. و لا یخفی ما فی ذکر الفلس هنا من المناسبه للمقام، و إفاده المبالغه.

و (أفعل) التفضیل هنا قیل (۱) علی حدّ قوله تعالی حکایه عن یوسف- علی نبیّنا و آله و علیه السلام- رَبِّ السِّجْنُ أَحَبُّ إِلَیَّ مِمَّا یَدْعُونَنِی إِلَیْهِ (۲).

قال صاحب (الکشاف) فی تفسیر هذه الآیه: (فإن قلت: نزول السجن مشقه علی النفس شدیده، و ما دعونه إلیه لذه عظیمه، فکیف کانت المشقه أحبّ إلیه من اللذه؟ قلت: کانت أحبّ إلیه و آثر عنده؛ نظرا فی حسن الصبر علی احتمالها لوجه اللّه تعالی، و فی قبح المعصیه، و فی عاقبه کل واحد منهما، لا نظرا فی مشتهی النفس و مکروهها) (۳) انتهی.

و اعترض علیه بعض مشایخنا- عطر اللّه مراقدهم- بأن السؤال باق بحاله؛ فإنه إذا حمل الآیه علی هذا المعنی اتّجه علیه أن المعصیه لا تتعلق بها المحبه من المعصوم علیه السّلام باعتبار النظر المذکور أصلا.

و الحق أن یقال فی الجواب: إنه خرج مخرج الفرض و التقدیر، فکأنه قال:

هب أن الخیانه لمال الیتیم و لقاء النبی صلّی اللّه علیه و آله محبوب فی الجمله، أ لیس السلامه من ذلک مع تجرع الغصص و المشاقّ الدنیویه أحب و آثر؟ فإن العاقل یختار أدون الشرین علی أعظمهما، لا لذاته، بل لکونه صارفا عما هو أعظم منه.

و من هذه القبیل قوله علیه السّلام: «اللهم أبدلنی بهم خیرا منهم- یعنی أهل الکوفه-

---

۱- الفوائد الطوسیه: ۱۴۸/ الفائده: ۴۶.

۲- یوسف: ۳۳.

۳- الکشاف ۲: ۴۶۷.

ص: ۱۱۱

و أبدلهم بی شرا منی» (۱)، مع أنه علیه السّلام لا شر فیه بوجه، کما أنّهم لا خیر فیهم.

و فی الحدیث فی صوم یوم الشک: «لأن أصوم یوما من شعبان خیر من أن أفطر یوما من شهر رمضان» (۲).

و قد نبّه علی ذلک نجم الأئمّه و فاضل الامه الرضی رحمه اللّه فی (شرح الکافیه) (۳)، و الشیخ کمال الدین میثم البحرانی فی (شرح النهج) (۴) انتهی.

أقول: من المحتمل قریبا أن کلام صاحب (الکشاف) لیس مبنیا علی استعمال لفظ (أحب) فی معناه المتبادر و هو التفضیل، کما بنی علیه الاعتراض، بل یجوز أن یکون استعماله فی معنی أصل الفعل من غیر ملاحظه التفضیل (۵)، فإنه کثیر شائع، فیکون حاصل کلامه: أنه إنّما صارت المشقه محبوبه له و مأثوره عنده، و اللذه غیر محبوبه، بل مبغوضه؛ للعله التی ذکرها، و إلّا فکیف یصرّح فی کلامه بقبح المعصیه، و یثبت محبته علیه السّلام لها و إن کانت مفضوله؟

اللّهم إلّا أن یکون ممن یقول بجواز المعصیه علی الأنبیاء، کما ذهب إلیه جماعه (۶) من علماء أهل السنّه (۷)، إلّا إن ظاهر کلامه فی الکتاب المذکور فی هذه القصه ینافی ذلک، بل الوجه هو الأول.

و بمثل ما نقل عن (الکشاف) صرّح البیضاوی فی تفسیره (۸).

و الظاهر أن (أفعل) التفضیل فی حدیث: «اللهم أبدلنی بهم خیرا منهم»- إلی

۱- نهج البلاغه: ۱۰۵/ الکلام: ۷۰، و فیه: أبدلنی اللّه بهم خیرا منهم، و أبدلهم بی شرا لهم منّی.

۲- الکافی ۴: ۸۱/ ۱، باب الیوم الذی یشک فیه ..، و فیه: أحبّ إلی، بدل: خیر.

۳- انظر شرح الرضی علی الکافیه ۳: ۴۵۴- ۴۵۵.

۴- انظر شرح نهج البلاغه ۲: ۲۱- ۲۲.

۵- کما بنی التفضیل، من «ح».

۶- فی «ح»: جمله.

۷- انظر شرح المقاصد ۵: ۴۹- ۵۰.

۸- تفسیر البیضاوی ۱: ۴۸۳.

ص: ۱۱۲

آخره- لیس علی بابه من التفضیل، بل هو بمعنی أصل الفعل، کما یقال: السیف أمضی من العصا.

و أمّا حدیث یوم الشک، فالظاهر أنه لا منافاه فیه، و لا مانع من حمل (أفعل) التفضیل فیه علی ظاهره حتی یحتاج إلی تأویله بما ذکره، و جعله من قبیل الخبر المذکور هنا، فإن حاصل معنی الخبر المشار إلیه: أنی أصوم یوم الشکّ بنیه کونه من شعبان خیر من أن أفطره فیظهر کونه من رمضان و أحتاج إلی قضائه، لأنه متی صامه بنیه کونه من شعبان و ظهر کونه من رمضان أجزأه، کما وردت به الأخبار (۱). فالمحبه و التفضیل ظاهره، و مرجعه إلی أن صومه أحب إلیّ؛ لأنه متی ظهر کونه من شهر رمضان فلا قضاء علیّ، و مع إفطاره و ظهور کونه من شهر رمضان فإن علیّ القضاء. و من أجل هذا صرّح الأصحاب (۲) و الأخبار (۳) باستحباب صوم یوم الشک و أفضلیته.

و أمّا عباره المحقق الشیخ میثم البحرانی رحمه اللّه فی هذا المقام، فإنه قال: (و علّه ترجیحه و اختیاره لأحد الأمرین المذکورین علی الظلم، مع ما یستلزمانه من التألم و العذاب، إن ما یستلزمه الظلم من عذاب اللّه أشد، خصوصا فی حق من نظر بعین بصیرته تفاوت العذابین، مؤکدا لذلک بالقسم البار) (۴) انتهی، و هو راجع إلی ما ذکره قدّس سرّه.

و العباره فی (نهج البلاغه) هنا هکذا: «و اللّه لأن أبیت علی حسک السعدان مسهّدا، و أجرّ فی الأغلال مصفّدا، أحب إلیّ من أن ألقی اللّه و رسوله یوم القیامه ظالما

۱- وسائل الشیعه ۱۰: ۲۰- ۲۵، أبواب وجوب الصوم و نیّته، ب ۵.

۲- المقنعه: ۲۹۸، المبسوط ۱: ۲۷۶- ۲۷۷.

۳- وسائل الشیعه ۱۰ ۲۰- ۲۵، أبواب وجوب الصوم و نیّته، ب ۵.

۴- شرح نهج البلاغه ۴: ۸۵.

ص: ۱۱۳

لبعض العباد و غاصبا لشی ء من الحطام» (۱).

«و لم أظلم اليتيم و غير اليتيم؟»، استفهام إنكارىّ، للإبطال (۲) و نفى ما بعده (۳)، كقوله تعالى أَ فَأَصْفاكُمْ رَبُّكُمْ بِالْبَنِينَ (۴). أى و لأى شى ء أظلم اليتيم و غير اليتيم؟

«النفس يسرع إلى البلى قفولها؟»، «البلى»- بالكسر-: الفناء و الاضمحلال، و هو من: بلى الثوب يبلى من باب (تعب)- بلى بالكسر و القصر- و بلاء- بالضم و المدّ (۵)-: خلق، فهو بال. و بلى الميت: أفنته الأرض.

و فى الخبر عن الصادق عليه السّلام، و قد سئل عن الميت: يبلى جسده؟ قال: «نعم، حتى لا يبقى له لحم و لا عظم، إلّا طينته التى خلق منها، فإنها لا تبلى، بل (۶) تبقى فى القبر مستديره» (۷).

و القفول: الرجوع، يقال: قفل من سفره- من باب (قعد)-: رجع، و سمّيت الجماعه المبتدئه بالسفر قافله مجازا؛ تفؤّلا بالرجوع. قال الشاعر:

۱- نهج البلاغه: ۴۷۱- ۴۷۲/ الكلام: ۲۲۴.

۲- سقط فى «ح».

۳- الإنكار قسمان: الأول: إبطالى، و هو كون أداه الاستفهام مقتضيه لعدم وقوع ما بعدها، و أن مدّعيه كاذب، و منه الآيه المذكوره بعد. الثانى: توبيخى، و هو كون أداه الاستفهام مقتضيه لوقوع ما بعدها غير أن فاعله ملوم، نحو أَ تَعْبُدُونَ ما تَنْحِتُونَ. الصافات: ۹۵. انظر مغنى اللبيب: ۲۴- ۲۵.

۴- الإسراء: ۴۰.

۵- كذا فى «ح»، و فى «ق»: بالمد و الضم. إلّا إن الذى فى معاجم اللغه هو: بلاء، بالفتح و المد. انظر: لسان العرب ۱: ۴۹۸- بلا، القاموس المحيط ۴: ۴۴۱- بلى.

۶- ليست فى المصدر.

۷- الكافى ۳: ۲۵۱/ ۷، باب نوادر كتاب الجنائز.

ص: ۱۱۴

قالوا خراسان أقصی ما یراد بنا ثمّ القفول فقد جئنا خراسانا (۱)

«و یمتد فی أطباق الثری حلولها»، أی یطول بین أطباق التراب، یعنی: فی القبور إقامتها.

فی الجمع بین (بلی النفوس) فی کلامه علیه السّلام و ما ورد من بقاء الأرواح

اشاره

و هاهنا إشکال لم أعثر علی من تنبه له فی المقام، و هو أنه قد استفاضت الأخبار بأن المؤمن بعد موته تجعل روحه فی قالب کقالبه فی الدنیا (۲)، بحیث لو رأیته لقلت: فلان (۳)، و یحشر إلی وادی السلام و هو ظهر الکوفه، و بها مقر أرواح المؤمنین (۴)، و أنّهم یجلسون حلقا حلقا یتحدّثون و یأکلون و یشربون (۵)، و إذا قدم علیهم القادم سألوه: ما فعل فلان، و ما فعل فلان (۶)؟ و أمّا أرواح الکفار فإنها تحشر إلی برهوت بئر فی وادی حضر موت، و هو واد من أودیه جهنّم (۷)، و التی تبقی فی القبور إنما هی الأجساد و هی التی یتطرق إلیها البلاء و الاضمحلال؛ و أما الروح فهی حیه فی العالم البرزخی فی نعیم مقیم أو عذاب ألیم (۸). مع أنه علیه السّلام فی هذا الخبر قد صرّح بفناء النفس، و أنه یمتد تحت أطباق الثری حلولها، مع ما بین ذلک من المنافاه أیضا، فإن امتداد حلولها تحت أطباق الثری ینافی بظاهره الفناء، الذی هو عباره عن الاضمحلال بالکلیه.

۱- البیت من البسیط. معجم البلدان ۲: ۳۵۳.

۲- الکافی ۳: ۲۴۵/ ۶، باب فی أرواح المؤمنین.

۳- المحاسن ۱: ۲۸۵/ ۵۶۱، بحار الأنوار ۶: ۲۱۴/ ۲، ۲۳۴/ ۴۸.

۴- الکافی ۳: ۲۴۳/ ۲، باب فی أرواح المؤمنین.

۵- الکافی ۳: ۲۴۳/ ۱، باب فی أرواح المؤمنین.

۶- الکافی ۳: ۴۴/ ۲، ۳، باب آخر فی أرواح المؤمنین.

۷- الکافی ۳: ۲۴۶/ ۳، ۴، ۵، باب فی أرواح الکفار.

۸- المحاسن ۱: ۲۸۵/ ۵۶۲، بحار الأنوار ۶: ۲۳۴/ ۴۹.

ص: ۱۱۵

و یمکن الجواب:

أمّـا عن الأوّل، فبـأن یحمل البلی الـذی هو عباره عن الفناء علی الخروج من هـذا العالم العنصـری، و أنها قـد فنیت منه و إن بقیت فی العالم البرزخی فی قالبها المثالی.

و أمّـا عن الثـانی، فبـأن یقـال: لا ریب أنه و إن وردت الأخبار بأن الروح تنقل إلی دار السـلام فی قالبها المثالی، و تبقی حیّه فی العالم البرزخی، إلّا إنه قـد وردت الأخبار أیضا بأن المیّت بعـد سؤاله فی القبر؛ فإن کان مؤمنا فإنه یقول له: نم نومه الشاب الناعم، و یفتح له فی قبره بـاب إلی الجنّه، و یتحف من روحهـا و ریحانهـا. و إن کان کافرا فإنه یفتـح له باب من النار، و تسـلّط علیه الحیات و العقارب (۱).

و بالجمله، فإنه یلتـذّ و یتألم فی قبره، و لیس ذلک إلّا باعتبار الروح، و إلّا فالجسد العنصـری یضـمحل. و یؤیده ما ورد فی الأخبار من أنه یأنس بمن یزور قبره، و یستوحش عند فراقه (۲).

و هـذا کلّه بحسب الظاهر ممّا یـدافع الأخبار الاول (۳) الـداله علی أن الروح تنقـل فی القالب المثالی إلی دار السـلام، و إنّما یبقی فی القبر الجسد خاصّه.

و الـذی خطر لی فی وجه الجمع بینهـا- و إن کانت العقول قاصـره عن إدراک تلک النشأه البرزخیه و الاخرویه، و ما فیهما من الامور العجیبه التی لاـ تمر بعقل ذی رویّه- هو أن یقال: إن الروح و إن کانت فی ذلک القالب المثالی الـذی تنقل فیه إلی وادی السـلام، إلّا إنها مع ذلک لها اتصال بالقبر الذی هو بیت جسدها

۱- الکافی ۳: ۲۳۷/ ۷، و ۳: ۲۳۹/ ۱۲، باب المسأله فی القبر ..

۲- الکافی ۳: ۲۲۸/ ۱، ۴، باب زیاره القبور.

۳- من «ق»، و فی النسختین: الأوله.

ص: ۱۱۶

العنصری، کاتصال شعاع الشمس من عینها التی فی السماء بجمیع العالم السفلی.

و نظیره الإنسان حال نومه، فإنه لا ریب- کما دلّت علیه الآیه و الروایات- (۱) فی خروج الروح من البدن و مفارقته إلی العالم العلوی. قال اللّه عزّ و جلّ اللّهُ یَتَوَفَّی الْأَنْفُسَ حِینَ مَوْتِها وَ الَّتِی لَمْ تَمُتْ فِی مَنامِها فَیُمْسِکُ الَّتِی قَضی عَلَیْهَا الْمَوْتَ وَ یُرْسِلُ الْأُخْری إِلی أَجَلٍ مُسَمًّی (۲). و لهذا أنها تطلّع فی ذلک العالم علی الامور الغیبیه، لکنها لکدورتها و کثافتها من حیث التلوّث بالامور الدنیویه لا تدرک الأشیاء علی حقائقها، بل تحتاج إلی تأویل و تعبیر؛ و لهذا أن رؤیا الأنبیاء علیهم السّلام و الصلحاء صادقه کالوحی. و مع خروجها من البدن حال النوم فهی متصله به غیر مفارقه له بالکلّیه؛ و لهذا أن البدن یفزع بفزعها فی ذلک العالم، و یمنی بجماعها ثمه کما لا یخفی. و هکذا حال الروح بعد الموت و انتقالها إلی وادی السلام.

و لعله علیه السّلام من هذه الجهه أطلق علیها الحلول تحت الثری، من حیث اتّصالها بالقبر و تلذّذها أو عذابها فیه، و اللّه العالم بحقائق أحکامه، و أولیاؤه القائمون بمعالم حلاله و حرامه.

عود علی بدء

«و إن عاشت رویدا»، أی مهله قلیله، و هو تصغیر (رود)، بالضم. قال فی (القاموس): (و امش علی رود- بالضم- أی مهل، و تصغیره: رویدا) (۳) انتهی.

«فبذی العرش نزولها»، یعنی: أن هذه النفس التی هذا وصفها من سرعه ذهابها، و قصر عمر صاحبها، و طول زمان موته، و کون آخر أمره العود إلی دار الجزاء، لیس لها قابلیه لتحمّل ظلم الناس لأجلها.

۱- الکافی ۸: ۱۸۱/ ۲۵۹، الخصال ۲: ۶۱۳/ ۱۰، حدیث أربعمائه.

۲- الزمر: ۴۲.

۳- القاموس المحیط ۱: ۵۷۴- الرود.

ص: ۱۱۷

«معاشر شیعتی احذروا؛ فقد عضّ تکم الدنیا بأنیابها»، خصّ شیعته المصدقین المطیعین له؛ لزیاده الاعتناء بشأنهم، و الاهتمام بصلاح أحوالهم، و کونهم المستعدین لامتثال أوامره و نواهیه.

قال فی (القاموس): (عضضته و علیه- کسمع و منع- عضا و عضیضا: مسکته بأسنانی أو بلسانی) (۱).

و الأنیاب: جمع (ناب)، و هو السن خلف الرباعیه. و إنّما نسب العض إلیه لشدته و قوّته.

«تختطف منکم نفسا بعد نفس کدأبها»، الاختطاف و الخطف: الأخذ بسرعه.

و الدأب: الشأن و العاده. و المعنی: کما هو شأنها و عادتها مع غیرکم ممن کان قبلکم و فی زمنکم.

«و هذه مطایا الرحیل قد انیخت لرکّابها»، هذا کنایه عن قرب الموت و سرعه الانتقال من هذه النشأه الدنیویه إلی الدار الاخرویه.

«علی أن الحدیث ذو شجون»، أی فنون مختلفه و أغراض و شعب، یعنی: له محامل و معان شتی. قال أبو هلال العسکری فی کتاب (الأمثال) المثل لضبّه بن أدّ. أخبرنا أبو القاسم الکاغدی، عن [العقدی] (۲) عن أبی جعفر عن ابن الأعرابی قال: قال الفضل (۳): کان لضبّه بن ادّ ابنان، یقال لأحدهما: سعد، و للآخر: سعید، فخرجا فی طلب إبل له، فلحقها سعد فرجع بها، و لم یرجع سعید. و کان ضبه یقول إذا رأی شخصا مقبلا تحت اللیل: أسعد أم سعید، فذهبت مثلا (۴)، مثل قولهم: أنجح أم خیبه، أخیر أم شرّ.

۱- القاموس المحیط ۲: ۴۹۶- عضضته.

۲- من المصدر، و فی «ق»: المعتدی؛ و فی «ح»: المعقدی.

۳- فی المصدر: المفضل.

۴- فی المصدر بعدها: فی.

ص: ۱۱۸

ثمّ خرج ضبه يسير فى الأشهر الحرم، و معه الحارث بن كعب، [فمرا] (۱) على سرحه، فقال الحارث: لقيت بهذا المكان شابا من صفته كذا و كذا، فقتلته و أخذت بردا كان عليه و سيفه. فقال ضبّه: أرنى السيف، فأراه إيّاه، فإذا هو سيف سعيد، فقال ضبه: الحديث ذو شجون. معناه: أن الحديث له شعب. و شجون الوادى:

شعبه، و يقال: لى بمكان كذا شجن، أى حاجه و هوى.

و قيل: الحديث ذو شجون، يضرب مثلا للرجل يكون فى أمر فيأتى أمر آخر فيشغله عنه.

فقتل ضبه الحارث، فلامه الناس و قالوا: قتلت فى الشهر الحرام؟ فقال: سبق السيف العذل. فأرسلها مثلا، و معناه: قد فرط من الفعل ما لا سبيل إلى ردّه) (۲) انتهى.

«فلا يقولن قائلكم: إن كلام على متناقض»، لعله إشاره إلى ما قدّمنا ذكره من ذمه الدنيا، مع ما ورد عنه و عن أبنائه عليهم السّلام من مدحها، كما قدّمنا جميع ذلك. فالناظر إلى ذلك من غير تأمل يظن التناقض، و الحال أنه- كما عرفت- لا تناقض، و إنّما لكل منهما مقام يقتضى (۳) غير ما يقتضيه الآخر، و هو معنى: «الحديث ذو شجون»، كما عرفت.

و من كلامه- صلوات اللّه عليه- المناسب للمقام قوله فى بعض خطبه: «أيها الذامّ للدنيا، المغترّ بغرورها، أ تغتر بها ثمّ تذمّها؟ أنت المتجرّم عليها، أم هى المتجرّمه عليك؟ متى استهوتك؟ أم متى غرّتك؟ أ بمصارع آبائك من البلى؟ أم بمضاجع أمهاتك تحت الثرى؟ كم عللت بكفيك؟ و كم مرضت بيديك؟ تبتغى لهم الشفاء، و تستوصف

۱- من المصدر، و فى النسختين: فمر.

۲- جمهره الأمثال ۱: ۳۰۳- ۳۰۴/ ۵۶۸.

۳- من «ح».

ص: ۱۱۹

لهم الأطباء، غداه لا يغنى عنهم دواؤك، و لا يجدى عليهم بكاؤك».

إلى أن قال عليه السّلام: «إن الدنيا دار صدق لمن (۱) صدقها، و دار عافيه لمن فهم عنها، و دار غنى لمن تزوّد منها، و دار موعظه لمن اتّعظ بها، مسجد أحباء الله و مصلّى ملائكه الله، و مهبط وحى الله، و متجر أولياء الله، اكتسبوا فيها الرحمه، و ربحوا فيها الجنه. فمن ذا يذمها و قد آذنت بينها، و نادت بفراقها، و نعت نفسها و أهلها؟ فمثّلت لهم ببلائها (۲) البلاء، و شوّقتهم بسرورها إلى السرور، و راحت بعافيه، و ابتكرت بفجيعه، ترغيبا و ترهيبا و تخويفا و تحذيرا» (۳) إلى آخره.

«لأن الكلام عارض»، يقال: عرض الشى ء، أى ظهر و بدأ، أى إنه يأتى من المتكلم بحسب ما يبدو له من حال المخاطب، و مقتضيات المقامات و المطالب، و الأغراض من المدح و الذم و الترغيب و الترهيب، و نحو ذلك.

«و لقد بلغنى أن رجلا من قطّان المدائن»، أى سكانها و المقيمين بها، و هى بلاد كسرى، و بها قبر سلمان الفارسى رضى اللّه عنه، و هى قريبه من بغداد.

«تبع بعد الحنيفيه»، أى الملّه المستقيمه، يعنى الإسلام.

قال فى كتاب (مجمع البحرين): (قوله تعالى وَ لٰكِنْ كٰانَ حَنِيفاً (۴)، الحنيف:

المسلم المائل إلى الدين المستقيم، و الجمع: حنفاء .. و الحنف- محركه-:

الاستقامه، و منه قوله عليه السّلام: «دين محمّد حنيف» (۵)، أى مستقيم لا عوج فيه.

و الحنيف عند العرب: من كان على دين إبراهيم عليه السّلام، و أصل الحنف الميل، و منه:

۱- صدق لمن، من المصدر، و فى النسختين: لمن صدق.

۲- من «ع» و المصدر، و فى النسختين: ببلاياها.

۳- نهج البلاغه: ۶۸۰- ۶۸۲/ الحكمه: ۱۳۱.

۴- آل عمران: ۶۷.

۵- تهذيب الأحكام ۲: ۲۱۶/ ۸۵۱، الاستبصار ۱: ۳۹۲/ ۱۴۹۲.

ص: ۱۲۰

«بعثت بالحنیفیه السمحه السهله» (۱)، أی المستقیمه المائله عن الباطل إلی الحق) (۲) انتهی.

«علوجه»، جمع: علج، أی رفقاءه و خلطاءه من کفّار العجم. و فی (المغرّب):

(العلج: الضخم من کفار العجم) (۳).

و ظاهر الکلام أنه ارتدّ عن الإسلام حبّا للشهوات، و یحتمل أنه اشتغل بالدنیا و شهواتها و لذاتها عن الدین بالکلّیه، و صرف جمیع أمواله فی مشتهیات نفسه و مستلذّاتها، و منع الحقوق الإلهیه و الواجبات.

«و لبس من [ناله] دهقانه»، الدهقان- بالکسر و الضم-: القوی علی التصرف، و التاجر، و رئیس الإقلیم- فارسی معرّب- و زعیم فلّاحی العجم. کذا فی (القاموس) (۴).

و فی (المغرّب): (الدهقان عند العرب: الکبیر من [کفار] العجم، و کانت تستنکف من هذا الاسم .. ثمّ قیل لکل من له عقار کثیر: دهقان، و اشتقوا منه:

الدهقنه، و: تدهقن. و یقال للمرأه: دهقانه، علی القیاس) (۵) انتهی.

و قال فی کتاب (مجمع البحرین): (و فی الخبر: «فأتاه دهقان بماء فی إناء من فضه» (۶): الدهقان- بتثلیث الدال و إن کان الضم أشهر الثلاثه-: رئیس القریه، و مقدّم أصحاب الزراعه. [یصرف] و یمنع من الصرف، و نونه أصلیه؛ لقولهم:

تدهقن، و: له دهقنه موضع کذا. و قیل: زائده من (الدهق) الامتلاء. فعلی الأول

۱- الأمالی (الطوسی): ۵۲۸/ ۱۱۶۲، بحار الأنوار ۸۷: ۳۴۳/ ۲، مسند أحمد بن حنبل ۵: ۲۶۶.

۲- مجمع البحرین ۵: ۴۰- ۴۱- حنف.

۳- المغرّب: ۳۲۵- العلج.

۴- القاموس المحیط ۴: ۳۲۰- الدهقان، و لیس فیه: فارسی.

۵- المغرّب: ۱۷۱- ۱۷۲- الدهقان.

۶- النهایه فی غریب الحدیث و الأثر ۲: ۱۴۵- دهقن.

ص: ۱۲۱

وزنه (فعلال) مصروفا، و علی (۱) الثانی (فعلان) غیر مصروف) (۲) انتهی.

«تضمّخ»، أی تلطخ بالطیب و دهن جسده به، کأنه یقطر منه. قال فی (المصباح): (ضمخته بالطیب فتضمخ، بمعنی: لطخته فتلطخ) (۳).

«بمسک هذه النوافج صباحه»، النوافج: جمع (نافجه)، و هی وعاء المسک، فارسی معرّب (۴).

«و یتبخر بعود الهند رواحه»، عود الهند معروف، و الرواح: آخر النهار.

«و حوله ریحان»، و هو نبت معروف، أو کل نبت طیّب. «حدیقه یشمّ نفاحه»، الحدیقه: الروضه ذات الشجر، و البستان من النخل و الشجر أو ما أحاط به البناء.

و «یشم»- بفتح الشین- من باب (علم یعلم)، و- بضمّها- من باب (ردّ یردّ)، لغه فیه. قاله (۵) الجوهری (۶) و الضمیر فی «نفاحه» عائد إلی الرجل المحدّث عنه، کالضمائر المتقدمه، و احتمال کونه عائدا إلی الحدیقه، باعتبار أنّها فی معنی البستان- کما ذکره بعض الأعیان- الظاهر بعده.

«و قد مدّ له مفروشات الروم علی سرره. تعسا له»، دعاء علیه بالتعس، و هو الهلاک، أو العثور (۷)، أو السقوط، أو الشر، أو البعد، أو الانحطاط. قاله فی (القاموس) (۸)، و کلها محتمله فی المقام و إن کان الأول أقرب.

۱- من هنا إلی قوله: تقاطع المعدل و الافق یقسمانها أرباعا، الآتی فی الصفحه: ۱۳۴ کانت مقاطع فیه فی «ق» غیر واضحه الکلمات، و فی بعضها بیاض بمقدار نصف صفحه أو یزید. و قد عارضنا النص فی «ح» علی ما کان منه واضحا ظاهرا، و ما عداه فترکناه دون أن نعارضه علیه.

۲- مجمع البحرین ۶: ۲۵۰- دهقن.

۳- المصباح المنیر: ۳۶۴- ضمخه.

۴- القاموس المحیط ۱: ۴۳۱- نفخ.

۵- من «ق»، و فی «ح»: قال، و فی «ق» بیاض.

۶- الصحاح ۵: ۱۹۶۱- شمم.

۷- فی المصدر: العثار.

۸- القاموس المحیط ۲: ۲۹۴- التعس.

ص: ۱۲۲

و قال فی (الصحاح): (التعس: الهلاک، و أصله الکبّ، و هو ضد الانتعاش، و قد تعس- من باب: قطع- و أتعسه اللّه. و یقال: تعسا له، أی ألزمه اللّه الهلاک) (۱).

«بعد ما ناهز الثمانین»، ناهز- بالنون و الزاء و الهاء بعد الألف- أی قارب. قال فی (الصحاح): (ناهز الصبی البلوغ، أی داناه) (۲).

«و حوله شیخ» قال فی (القاموس): (الشیخ و الشیخون: من استبانت فیه السن، أو من خمسین أو إحدی و خمسین إلی آخر عمره، أو إلی الثمانین) (۳) انتهی.

«یدبّ»، أی یمشی مشیا ضعیفا، «من هرمه»، و هو أقصی الکبر، و منه قول الشاعر:

زعمتنی شیخا و لست بشیخ إنّما الشیخ من یدبّ دبیبا (۴)

«و ذو یتمه» أی یتیم؛ لفقدان الأب، «یتضوّر» أی یتضرّر و یتلوی، «من ضرّه».

و فی بعض النسخ: «من یتمه»، «و قرمه» القرم- محرکه- شهوه اللحم. قال فی (الصحاح): (القرم- بفتحتین-: شده شهوه اللحم) (۵).

قیل: و قد کثر استعماله حتی فی الشوق إلی الحبیب (۶). و الظاهر هنا المعنی الأعم؛ لأنه أبلغ.

«فما أساهم» قال فی (القاموس): (آساه بماله، أی أناله منه و جعله فیه أسوه، و لا یکون ذلک إلّا من کفاف، فإن کان من فضله فلیس بمواساه) (۷).

۱- الصحاح ۳: ۹۱۰- تعس.

۲- الصحاح ۳: ۹۰۰- نهز.

۳- القاموس المحیط ۱: ۵۲۰- الشیخ.

۴- البیت من الخفیف، و هو لأبی امیه أوس الحنفی. شرح التصریح علی التوضیح ۱: ۲۴۸، أوضح المسالک ۱: ۳۰۱/ ۱۷۵، و فیه صدر البیت فقط.

۵- الصحاح ۵: ۲۰۰۹- قرم.

۶- الفوائد الطوسیه: ۱۵۱/ الفائده: ۴۶.

۷- القاموس المحیط ۴: ۴۳۳- أسا.

ص: ۱۲۳

و فی بعض النسخ: «و اساه»، و فی (القاموس): أنّها لغه ردیئه، و الصواب: أسا (۱).

و المراد أنه لم ینلهم و لم یعطهم من ماله شیئا، و ضمیر الجمع إمّا باعتبار إراده الجنس من کلّ من الیتیم و الشیخ، فیصدق کل منها علی أفراد متعدده، أو من قبیل إطلاق الجمع علی الاثنین و إن کان مجازا علی الأصح.

«بفاضلات من علقمه»، أی مآکله الردیئه العاقبه. و قد تقدّم تفسیر العلقم.

«لئن أمکننی الله منه لأخضمنه خضم البر»، الخضم: الأکل بأقصی الأضراس، أو مل ء الفم بالمأکول، أو خاص بالشی ء الرطب کالقثاء. و الفعل کسمع و ضرب. قاله فی (القاموس) (۲). و قال فی (مختصر الصحاح): (الخضم: الأکل بجمیع الفم) (۳).

و «البر»- بالضم-: الحنطه.

«و لأقیمنّ علیه حدّ المرتد»؛ لارتداده- کما قدّمنا احتماله- أو لاتّباعه الکفار، أو لاستحلاله ترک ما علم ضروره من الدین ضروریّته من الواجبات.

«و لأضربنه الثمانین بعدّ حدّ»، لعله علی وجه التعزیر بما اقتضاه نظره علیه السّلام، أو لعلمه بإتیانه بموجب الحدّ و التعزیر، و یکونان مقدّمین علی القتل، کما تقرر فی محلّه.

«و لأسدّن من جهله کلّ مسدّ»، إمّا بإقامه الحجه و البرهان، أو بحبسه، أو قتله.

«تعسا له»، دعاء علیه- و قد مرّ تفسیره- «أ فلا- شعر؟ أ فلا- صوف؟ أ فلا- و بر؟ أ فلا- رغیف قفار للیل إفطار؟»، لعل المراد به: مزید الإنکار علی الرجل المذکور، بأن مثل هذه الأشیاء المعدوده مع وجودها و سهولتها کیف لا یتصدق منها؟! أو أن المراد: الأعم، و أن هذا خطاب للکافه و إن رجع الکلام إلیه بعد ذلک، فإنه کثیر فی

۱- القاموس المحیط ۴: ۵۸۱- أوساه.

۲- القاموس المحیط ۴: ۱۵۰ الخضم.

۳- مختار الصحاح: ۱۷۹- خضم.

ص: ۱۲۴

(القرآن) المجید، و لعلّه أقرب.

و المراد بقوله: «رغیف قفار»، أی غیر مأدوم، بمعنی: قفر من الأدام. قال فی (القاموس): (و خبز قفار و قفر: غیر مأدوم) (۱).

«أ فلا عبره»، أی دمعه «علی خدّ فی ظلمه لیل (۲) لباک تنحدر؟ و لو کان مؤمنا لاتسقت» أی انتظمت «له الحجه، إذ ضیّع ما لا یملک»، أی أنفق ما لا یجوز له إنفاقه شرعا، أو غصب أموال الناس و أنفقها أو أتلفها.

«و الله لقد رأیت عقیلا أخی». و لیس فی بعض النسخ لفظ: «أخی»، و کذا لیس فی عباره (النهج) (۳).

«و قد أملق»، أی افتقر، «حتی استماحنی»، أی سألنی المنح، أی العطاء «أن أعطیته من برّکم صاعه»، و فی بعض النسخ: «أصوعا». و الأظهر الأول؛ لأنه علیه السّلام یراعی السجع فی کلامه کثیرا.

«و عاودنی فی عشر وسق»، و هو سته أصوع؛ لأن الوسق ستون صاعا. و فی روایه: «صاع».

«من شعیر کی یطعمه جیاعه»، و لفظ «کی» لیس فی بعض نسخ الخبر.

«و یکاد یلوی» أی یطوی، کما هو الموجود فی نسخه اخری «ثالث أیّامه خامصا» أی جائعا. «و رأیت أطفاله شعث الألوان»، أی تغیّرت وجوههم و اغبرّت، «من ضرّهم، کأنّما اشمأزت وجوههم»، أی انقبضت و اقشعرّت «من قرّهم»- بضم القاف و تشدید الراء المهمله- أی بردهم.

«فلمّا عاودنی فی قوله و کرّره اصغیت إلیه سمعی»، أی ملت إلیه باذنی، «فغره»

۱- القاموس المحیط ۲: ۱۷۰- القفر.

۲- من «ح»، و فی «ق» بیاض بقدرها.

۳- نهج البلاغه: ۴۷۲/ الخطبه: ۲۲۴.

ص: ۱۲۵

من الغرور، «و ظننی اوبغ دینی»- بالباء الموحده و الغین المعجمه- یقال: وبغه- کوعده-: عابه أو طعن علیه، و الوبغ- محرکه-: داء یأخذ الإبل.

و فی بعض النسخ: «اوقع دینی»- بالقاف- أی اهلکه و اسقطه. و فی بعض النسخ: «اوثغ»- بالثاء المثلثه- یقال: وثغ رأسه: شدخه، من باب: منع. و النسخ هنا مختلفه جدّا.

و فی (النهج): «فظن أنی أبیعه دینی و اتبع قیاده مفارقا طریقی» (۱). و هو واضح.

«فأتبع ما سرّه»، من السرور.

«فأحمیت له حدیده کیر»، و هو زق ینفخ فیه الحداد- و لیس ذلک فی بعض النسخ- (۲) «لینزجر»، أی یمتنع؛ «إذ لا یستطیع منها دنوا (۳) و لا یصطبر» علی حرّها.

«ثمّ أدنیتها من جسمه فضجّ»، أی صاح و جزع «من ألمه»، أی من ألم مسها و شده حرارتها.

قیل: (یمکن أن یکون المراد: ألم الخوف من الإحراق؛ إذ لم یعلم أنه قد أحرقه بالفعل، بل ورد أنه أدناها من جسمه و کأنه خوّفه بها تخویفا، فظن أنه یرید إحراقه. و وجهه أنه (۴) لم یمکن إزاله المنکر إلّا بذلک) (۵). و فیه بعد.

أقول: و الظاهر أن هذه القصه إنّما وقعت بعد أن صار عقیل رضی اللّه عنه مکفوف البصر، کما صرّح به الشیخ عبد الحمید بن أبی الحدید فی شرحه (۶) علی کتاب (نهج البلاغه). و الحدیده المذکوره لا یلزم من إحمائها فی النار أنها بلغت إلی حدّ

۱- نهج البلاغه: ۴۷۲/ الکلام: ۲۲۴.

۲- کما هو فی نسختنا، و قد أشرنا له فی الصفحه: ۸۷، الهامش: ۳.

۳- منها دنوا، من «ح» و المصدر، و فی «ق»: مسها.

۴- أدناها من جسمه .. أنه، سقط فی «ح».

۵- الفوائد الطوسیه: ۱۵۳/ الفائده: ۴۶.

۶- شرح نهج البلاغه ۱۱: ۲۵۳.

ص: ۱۲۶

تحرق، بل صارت حارّه حراره شدیده تؤذی من مسّها و إن لم تبلغ إلی حدّ الإحراق، و أنه لمّا أدناها منه و أمره بقبضها فمد یده إلیها، ظنّا منه أنه مال أعطاه إیاه، فلمّا وضع یده علیها و حسّ بالحراره ضجّ من ذلک، «ضجیج ذی دنف»، الدنف- محرکه-: المرض اللازم. «یئنّ»، من الأنین و هو معروف، «من سقمه»- بضم السین و سکون القاف، و بفتحتین-: المرض. و فی (النهج) هنا «فضجّ ضجیج ذی دنف من ألمها، و کاد (۱) أن یحترق من میسمها» (۲)، و هو مؤید لما ذکرناه. و المیسم: المکواه التی یکوی بها.

«و کاد یسبّنی سفها من کظمه»، أی من غیظه. یقال: رجل کظیم مکظوم، أی ممتلئ غیظا و کرها.

قال فی (الکشّاف)- فی تفسیر قوله عزّ و جلّ وَ إِذا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِما ضَرَبَ لِلرَّحْمنِ مَثَلًا ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَ هُوَ کَظِیمٌ (۳)-: (و هو مملوء من الکرب غیظا و تأسفا) (۴) انتهی ملخّصا.

أقول: و الکظم کما یأتی بهذا المعنی یأتی بمعنی ردّ الغیظ و حبسه و الصبر علی مرارته، و من ذلک قوله عزّ و جلّ وَ الْکاظِمِینَ الْغَیْظَ (۵)، أی الحابسین غیظهم المتجر عینه، من (کظم غیظه کظما)، إذا تجرّعه و حبسه و هو قادر علی إمضائه.

و فی الحدیث: «من کظم غیظا أعطاه الله أجر شهید» (۶)، و منه سمّی الإمام موسی علیه السّلام الکاظم. و الأنسب بالمقام هنا المعنی الأوّل؛ بقرینه قوله: «یسبّنی سفها».

«و لحرقه فی لظی»، أی جهنم، «أضنی له»، یقال: ضنی، أی مرض مرضا

۱- من «ق» و المصدر، و فی «ح»: و کان، و لیست فی «ق»، و قد مرّت فی الحدیث أول الدره بلفظ: فکاد، فی النسختین.

۲- نهج البلاغه: ۴۷۲/ الکلام: ۲۲۴.

۳- الزخرف: ۱۷.

۴- الکشاف ۴: ۲۴۲.

۵- آل عمران: ۱۳۴.

۶- الأمالی (الصدوق): ۵۱۶/ ۷۰۷، بحار الأنوار ۷۲: ۲۴۷/ ۱۰.

ص: ۱۲۷

مخامرا، كلّما ظنّ برؤه نكس، و أضناه المرض (۱).

قال بعض الأعلام: (و الظاهر أن «أضنى» هنا (أفعل) تفضيل من المزيد، على ما نقل عن سيبويه و غيره و إن كان خلاف المشهور بين النحويين).

«من عدمه»، يحتمل أن يراد به: العدم الذى هو ضدّ الوجود، و «من» تفضيليّه.

و يحتمل أن يكون المراد: العدم الذى هو الفقر، و يؤيده ما تقدّم من قوله: «لقد رأيت عقيلا و قد أملق».

«فقلت له: ثكلتك الثواكل»، الثكل فقدان الحبيب أو الولد، و امرأه ثاكل: فقدت ولدها. «يا عقيل، أ تئن من حديده أحماها إنسانها لدعبه»، أى لمزاحه. و فى (النهج):

«للعبه» (۲).

قال المحقّق الشيخ ميثم فى (الشرح): (و إنّما أضاف الإنسان إلى الحديده لأنه أراد إنسانا خاصا هو المتولى لأمر تلك [الحديده]، فعرّفه بإضافته إليها، و كذلك الإضافه فى «جبّارها». و إنّما قال: «للعبه»؛ استسهالا و تحقيرا لما فعل؛ لغرض أن يكبر فعل الجبار (۳) من سجر النار. و كذلك جعل العله الحامله على سجر النار هو غضب الجبار) (۴).

«و تجرنى إلى نار سجّرها جبّارها من غضبه؟ أ تئن من الأذى»، أى أذى حراره النار، فاللام للعهد، أو للعوض عن المضاف إليه. «و لا إن من لظى»، أى إذا كنت تئن من الأذى فبالأولى أن إن أنا من لظى. و إنّما قال: «و لا أ إن من لظى»، مع أنها غير حاصله الآن؛ تنزيلا للمتوقّع الذى لا بدّ منه بسبب الظلم منزله الواقع؛ ليكون أبلغ فى الموعظه.

«و الله، لو سقطت المكافأه عن الامم»، أى المجازاه على الأعمال من خير و شرّ،

۱- القاموس المحيط ۴: ۵۱۳- الضنو.

۲- نهج البلاغه: ۴۷۳/ الكلام: ۲۲۴.

۳- فى المصدر: الحار.

۴- شرح نهج البلاغه ۴: ۸۶.

ص: ۱۲۸

«و ترکت فی مضاجعها»، أی مراقدها، یعنی: القبور. و فی بعض النسخ: «مراجعها»، و کأنه تصحیف، «بالیات الرمم»، جمع: رمّه- بالکسر- و هی العظام الباليه، و هو من إضافه الصفه إلی الموصوف، أی الرمم الباليه. و فی بعض النسخ: «بالیات فی الرمم»، أی فی جمله الرمم، أو المراد بالرمم علی هذا: القبور؛ تجوّزا و توسعا.

و الأول أظهر.

«لاستحییت من مقت رقیب»، أی بغض مراقب، «یکشف فاضحات الأستار من الأوزار». و فی بعض النسخ: «فاضحات الأوزار». و علی الأول تکون «من» بیانیه، و المرجع إلی أمر واحد.

«تنسخ»، أی تکتب فی الصحائف وقتا بعد وقت. و قد أخذ هذا المعنی بعض الشعراء فقال:

هب البعث لم تأتنا رسله و جاحمه النار لم تضرم

أ لیس من الواجب المستحقّ حیاء العباد من المنعم (۱)

«فصبرا علی دنیا (۲) تمرّ بلأوائها»، أی شدتها. قال فی (الصحاح): (اللأواء:

الشدّه. و فی الحدیث: «من کانت له ثلاث بنات فصبر علی لأوائهن کنّ له حجابا من النار» (۳)) (۴).

«کلیله بأحلامها»، و هو ما یراه النائم فی النوم. «تنسلخ»، أی تمضی، بمعنی أن أحوال الدنیا- و إن کان کلّها أو أکثرها شدّه- تنقضی کما تنقضی لیلته لأحلامها.

و ما أحسن ما قیل:

۱- البیتان من المتقارب، بحار الأنوار ۷۵: ۶۹/ ۲۱.

۲- فی «ح»: دین.

۳- الخصال ۱: ۱۷۴/ ۳۱، باب الثلاثه، بحار الأنوار ۱۰۱: ۱۰۴/ ۹۱.

۴- الصحاح ۶: ۲۴۷۸- لأی.

ص: ۱۲۹

هی شده یأتی الرخاء عقیبها و أذی یبشر بالنعیم الآجل

و إذا نظرت فإن بؤسا زائلا للمرء خیر من نعیم زائل

«و کم من نفس فی خیامها»، جمع خیمه کما فی (القاموس) (۱)، أو خیم کما فی (المصباح). قال فی (المصباح): (الخیمه: بیت تبنیه العرب من عیدان الشجر.

قال ابن الأعرابی: لا تکون الخیمه عند العرب من ثیاب، بل من أربعه أعواد، ثم یسقف بالثمام. و الجمع: خیمات وخیم، مثل قصعات (۲) و قصع. و الخیم- بحذف الهاء-: لغه، مثل: سهم و سهام) (۳) انتهی.

و الظاهر أن المراد هنا: ما هو أعمّ منها و من المنزل مجازا. «ناعمه»، فی نعیم و خفض و دعه.

«و [من] (۴) أثیم»، الإثم- بالکسر- الذنب، و الأثیم: المذنب. «فی جحیم یصطرخ»، أی یصرخ صراخا (۵) عالیا.

«و لا تعجب من هذا»، أی من قضیه عقیل المذکوره، «و اعجب من طارق طرقنا»، أی أتانا لیلا، أو مطلقا. و الأول هو المعنی الحقیقی للّفظ، و الثانی مجاز، و کلّ محتمل. و فی (النهج): «و أعجب من ذلک طارق طرقنا» (۶).

قال المحقق المقدّم ذکره فی (الشرح): (و أمّا وجه کون هذا المهدی أعجب من عقیل، فلأنّ عقیلا جاء بثلاث وسائل کلّ منها یستلزم العاطفه علیه، و هی:

الاخوه، و الفاقه، و کونه ذا حق فی بیت المال، و هذا المهدی إنّما أدلی بهدیته) (۷).

۱- القاموس المحیط ۴: ۱۵۴- الخیمه.

۲- فی المصدر: بیضات.

۳- المصباح المنیر: ۱۸۷- الخیمه.

۴- فی النسختین: بین، و ما أثبتناه وفق ما أورده المنصف فی الحدیث الذی أول الدره.

۵- فی «ح»: یصیح صیاحا، بدل: یصرخ صراخا.

۶- نهج البلاغه: ۴۷۳/ الکلام: ۲۲۴.

۷- شرح نهج البلاغه (الشیخ میثم البحرانی) ۴: ۸۶.

ص: ۱۳۰

«بملفوفات زمّلها فی إنائها» (۱)، أی لفها و أخفاها فی إنائها. و تزمل فی ثیابه: تلفف، و منه قوله عزّ و جلّ یٰا أَیُّهَا الْمُزَّمِّلُ (۲).

قال فی (الکشاف): (و فی حدیث الشهداء: «زمّلوهم بدمائهم»، أی لفّوهم متلطّخین بدمائهم) (۳).

و المراد بتلک اللفوفات: نوع من الحلواء الجیّد- کما ینبئ عنه کلامه الآتی- قد لفه صاحبه و ستره.

«و معجونه بسطت (۴) فی وعائها» (۵)، عجنه یعجنه و یعجنه فهو معجون و عجین:

اعتمد علیه بجمع کفه یغمزه، کاعتجنه. قاله فی (القاموس) (۶): و المراد هنا: مجرد اختلاط الأجزاء و امتزاجها بعضا ببعض، و صیرورتها شیئا واحدا.

«فقلت له: أصدقه أم نذر، أم زکاه؟ و کل ذلک محرّم علینا أهل البیت». و فی بعض النسخ: «أهل بیت النبوه» (۷)، و هو منصوب علی الاختصاص. و ظاهر کلامه علیه السّلام تحریم هذه الثلاثه المعدوده علیهم مطلقا.

أما الزکاه فلا ریب فی تحریمها علیهم، و کذا علی أولادهم ممّن لم یکن مثلهم إلّا عند الضروره.

و أمّا الصدقه غیر الزکاه، فالمشهور عند أصحابنا هو حلّها لهم علیهم السّلام، فضلا عن

۱- کذا فی النسختین، و قد مرّ فی الحدیث أول الدرّه بلفظ: وعائها، و کذلک هو فی المصدر.

۲- المزّمّل: ۱.

۳- الفائق فی غریب الحدیث ۲: ۹۲- زمل.

۴- کذا فی «ح» و قد مرّ فی الحدیث أوّل الدرّه بلفظ: (بسطها) فی النسختین و کذلک هو فی المصدر.

۵- کذا فی «ح»، و قد مرّ فی الحدیث أوّل الدرّه بلفظ: إنائها، و کذلک هو فی المصدر.

۶- القاموس المحیط ۴: ۳۴۹- عجنه.

۷- کما فی «ح»، و قد أشرنا له فی الصفحه: ۸۸، الهامش: ۲.

ص: ۱۳۱

أولادهم، و علیه دلّت جمله من أخبارهم (۱). و ذهب بعض أصحابنا إلی التحریم (۲).

و أما النذر، فلم أقف علی قائل بتحریمه، و لا علی حدیث یتضمّن ذلک، و فی الأخبار ما یدل علی قبولهم الوقف علیهم و الوصیه لهم (۳).

و هو ممّا یعضد التحلیل فی الجمله.

و لعل المراد بالتحریم علیهم فی هذه الثلاثه: ما هو أعم من التحریم الشرعی، أو تحریمهم ذلک علی أنفسهم؛ زهدا و تواضعا للّه عزّ و جلّ.

قال بعض الأعلام: (و إنّما فعلوا ذلک زهدا، و دفعا لتهمه الرشوه، و تأدیبا للحکام) (۴)، إلّا إنه ینافیه قوله علیه السّلام: «و عوّضنا منه خمس ذی القربی فی الکتاب و السنّه».

و یحتمل فی هذا الخبر أن یکون المراد بالصدقه هی الزکاه الواجبه، و عطفها علیها للمغایره اللفظیه، مثل قوله:

و ألفت قولها کذبا و مینا (۵) و یؤیده قوله: «فقال لی: لا ذا و لا ذاک، و لکنّه هدیه»، فإنه یشعر بأن ما ذکره علیه السّلام قسمان لا غیر. و یعضده أیضا الأخبار الداله علی تعویض الخمس، فإنّها إنّما دلت علی العوض عن الزکاه الواجبه (۶)، لا عن النذر و سائر الصدقات. و الهدیه

۱- وسائل الشیعه ۹: ۲۷۲- ۲۷۳، أبواب المستحقین للزکاه، ب ۳۱.

۲- تذکره الفقهاء ۵: ۲۶۹/ المسأله: ۱۸۲.

۳- وسائل الشیعه ۱۹: ۲۱۳، کتاب الوقوف و الصدقات، ب ۱۶، ۴۳۰، کتاب الوصایا ب ۹۴، ح ۲.

۴- الفوائد الطوسیه: ۱۵۵/ الفائده: ۴۶.

۵- البیت من الوافر، و هو لعدی بن زید، و فیه: و ألفی، بدل: و ألفت. و أوله: فقدّمت الأدیم لراهشیه. الصحاح ۶: ۲۲۱۰ مین.

۶- تهذیب الأحکام ۴: ۱۲۷/ ۳۶۴، وسائل الشیعه ۹: ۵۱۵، أبواب قسمه الخمس، ب ۱، ح ۹.

ص: ۱۳۲

- کغنیه-: ما اتحف به، الجمع: هدایا و هداوی- و تکسر الواو- و هداو. قاله فی (القاموس) (۱).

«فقلت له: ثکلتک الثواکل»، قد مرّ تفسیره. و فی (النهج): «فقلت له: هبلتک الهبول» (۲)، و هو بمعناه. قال فی (القاموس): (هبلته امه- کفرح-: ثکلته) (۳).

«عن دین الله تخدعنی؟»، خدعه- کمنعه-: ختله و أراد به المکروه من حیث لا یعلم. قاله فی (القاموس) (۴).

و الوجه فیه أن الهدیه لغرض حرام صوره استفزاز و خداع، و لمّا کان ذلک الأمر لو تم الغرض به استلزم نقصان الدین کان کالخداع عن الدین، فأطلق علیه لفظ الخداع استعاره.

«بمعجونه غرّقتموها»، أی جعلتموها مغموره «بقندکم»، و القند: عسل السکر إذا جمد، یقال: سویق مقنّد و مقنود، إذا وضع فیه القند.

«و خبیصه صفراء»، من: خبصه، یخبصه: أی خلطه (۵). قال فی (الصحاح):

(الخبیص معروف) (۶).

«أتیتمونی بها بعصیرکم»، الظاهر أن المراد بالعصیر: ما هو أعم من المحرّم، بل الظاهر إراده المحلّل بخصوصه؛ إذ قرینه الکلام تقتضی أنه إنما ترکها کراهه التلذّذ و التنعّم بالمآکل اللذیذه (۷)، و لکون صاحبها أراد بها خدعه عن الدین و المکر به، و لهذا قال علیه السّلام: «أ مختبط؟». یقال: اختبطه الشیطان، یختبطه، إذا مسه بأذی (۸).

۱- القاموس المحیط ۴: ۵۸۵- الهدی.

۲- نهج البلاغه: ۴۷۳/ الکلام: ۲۲۴.

۳- القاموس المحیط ۴: ۸۹- هبلته.

۴- القاموس المحیط ۳: ۲۴- خدعه.

۵- القاموس المحیط ۲: ۴۴۰- خبصه.

۶- الصحاح ۳: ۱۰۳۵- خبص.

۷- فی «ح»: المأکل اللذیذ، بدل: المآکل اللذیذه.

۸- القاموس المحیط ۲: ۵۲۶- خبطه.

ص: ۱۳۳

و فی (الصحاح): الخباط- بالضم-: کالجنون و لیس به، تقول: تخبّطه الشیطان، أی أفسده) (۱).

«أم ذو جنه؟»، أی جنون، «أو تهجر؟»، أی تهذی.

قال فی (الصحاح): (الهجر- بالفتح- الهذیان، و قد هجر المریض- من باب:

نصر- فهو هاجر) (۲). و الکلام خرج مخرج الاستفهام الإنکاری، و التوبیخ علی ذلک الخداع بعد تقرره.

«أ لیست النفوس عن مثقال حبه من خردل» و هو حبّ شجر معروف، و واحدته:

خردله «مسئوله» یوم القیامه و الحساب؟

«و ما ذا أقول فی معجونه أتزقمها»- بالزاء و القاف المشدده- أی أبتلعها و ألتقمها، و الزقوم: طعام أهل النار. قال فی (الصحاح): الزقوم: اسم طعام فیه تمر و زبد، و الزقم: أکله، و بابه: نصر. قال ابن عباس: لمّا نزل إِنَّ شَجَرَهَ الزَّقُّومِ. طَعَامُ الْأَثِیمِ (۳) قال أبو جهل: التمر بالزبد نتزقمه- أی نتلقمه- فأنزل اللّه تعالی إِنَّهَا شَجَرَهٌ تَخْرُجُ فِی أَصْلِ الْجَحِیمِ (۴) الآیه) (۵). «معموله؟».

«و الله لو اعطیت الأقالیم السبعه بما تحت أفلاکها»، جمع: فلک، کسبب و أسباب.

قال فی (القاموس): (الفلک: مدار النجوم، و الجمع: أفلاک) (۶) انتهی.

و قیل: (الفلک: جسم أثیریّ ذو نفس غیر نورانی، یدور حول عالم العناصر بإذن اللّه تعالی، و هو مأخوذ من فلک الدولاب و المغزل؛ لمشابهته لهما فی الدوران).

۱- الصحاح ۳: ۱۱۲۲- خبط.

۲- الصحاح ۲: ۷۵۱- هجر، و لیس فیه: من باب نصر.

۳- الدخان: ۴۳- ۴۴.

۴- الصافّات: ۶۴.

۵- الصحاح ۵: ۱۹۴۲- ۱۹۴۳- رقم.

۶- القاموس المحیط ۳: ۴۶۱- الفلک.

ص: ۱۳۴

و قال فی (المجمع): (سمّی فلکا لاستدارته، و کل مستدیر فلک).

قال: (و فی الحدیث: «إن الفلک دوران السماء» (۱)، فهو اسم للدوران خاصه. و أمّا المنجّمون فالفلک عندهم ما رکّبت فیه النجوم، و لا یقصرونه علی الدوران.

و فلکه المغزل- وزان: تمره- معروفه) (۲) انتهی.

و قال أبو ریحان البیرونی فی بعض کتبه: (إن العرب و الفرس سلکوا فی تسمیه السماء مسلکا واحدا، فالعرب سمّوه: فلکا؛ تشبیها بفلک الدولاب فی الدوران علی محور و قطبین. و الفرس سمّوه ب (آسمان)، تشبیها بالرحی، فإن (آس) بلغتهم الرحی، و (مان) دال علی التشبیه) (۳) انتهی.

قال بعض أصحابنا: (و اعلم أن اختلاف الدائرتین الحادثتین علی سطح من تقاطع المعدل و الافق یقسمانها أرباعا (۴)، و المعمور أحد الربعین الشمالیین، و ینقسم بسبعه من المدارات إلی سبع قطاع مستطیله متفاوته فی النهار الأطول بنصف ساعه، و هی الأقالیم السبعه).

«و استرقّ لی»، أی صار رقّا، و ملکا، أو صیر «قطّانها»- أی سکانها- رقّا «مذعنه»، حال من الفاعل أو المفعول، «مقرّه» معترفه «بأملاکها، علی أن أعصی اللّه فی نمله أسلبها أو شعیره ألوکها»، و اللوک: أهون المضغ، أو مضغ صلب، أو علک الشی ء، و قد لاک الفرس اللجام. قاله فی (القاموس) (۵). «ما قبلت و لا أردت».

و الکلام خرج مخرج المبالغه، و العصیان تنزیلی لا تحقیقی.

۱- لسان العرب ۱۰: ۴۷۸- فلک.

۲- مجمع البحرین ۵: ۲۸۵- فلک.

۳- عنه فی بحار الأنوار ۵۵: ۱۸۳.

۴- من قوله: و علی الثانی (فعلان) غیر مصروف، المار فی الصفحه: ۱۲۱، کانت مقاطع فیه فی «ق» غیر واضحه الکلمات، و فی بعضها بیاض بمقدار نصف صفحه أو یزید. و قد عارضنا النص فی «ح» علی ما کان منه واضحا ظاهرا و ما عداه فترکناه دون أن نعارضه علیه.

۵- القاموس المحیط ۳: ۴۶۴- اللوک.

ص: ۱۳۵

«و لدنیاکم أهون عندی من ورقه فی فم جراده تقضمها»، قضم- کسمع-: أکل بأطراف أسنانه، أو أکل یابسا. قاله فی (القاموس) (۱).

و فی (الصحاح): (القضم: الأکل بأطراف الأسنان بابه (فهم). قیل: إنه قدم أعرابی علی ابن عمّه بمکه، فقال: إن هذه بلاد مقضم، و لیست بلاد مخضم.

و الخضم: الأکل بجمیع الفم، و القضم دون ذلک. [و] قولهم- یبلغ الخضم بالقضم، أی أن یبلغ بالأکل بأطراف الفم، و معناه الغایه البعیده قد تدرک بالرفق. قال الشاعر:

تبلّغ بأخلاق الثیاب جدیدها و بالقضم حتی تدرک الخضم بالقضم) (۲)

انتهی.

«و أقذر عندی من عراقه خنزیر» قال فی (القاموس): (و عرق العظم عرقا و معرقا- کمقعد-: أکل ما علیه من اللحم .. و العرق: العظم بلحمه، فإذا اکل لحمه فعراق أو کلاهما لکلیهما. و کغراب و غرابه: النقطه (۳) من الماء) (۴) انتهی.

قیل: (و العراق- أیضا- جمع: عرق، و هو العظم علیه شی ء من اللحم، و هذا الجمع من المجموع النادره التی جاءت علی وزن (فعال)، نحو: رخل و رخال، و تؤم و تؤام) (۵).

«یقذف بها أجذمها»، أی مجذومها.

قال فی (النهج): «و الله لدنیاکم هذه أهون فی عینی من عراق خنزیر فی ید مجذوم» (۶).

۱- القاموس المحیط ۴: ۲۳۴- قضم.

۲- البیت من الطویل. الصحاح ۵: ۲۰۱۳- قضم.

۳- فی «ح» و المصدر: النطفه.

۴- القاموس المحیط ۳: ۳۸۱- العرق.

۵- شرح نهج البلاغه (ابن أبی الحدید) ۱۹: ۶۷.

۶- نهج البلاغه (۷۰۲/ الحکمه: ۲۳۶.

ص: ۱۳۶

قال ابن أبی الحدیـد فی شـرح الکتاب: (و لا یکون شـی أحقر و أبغض إلی الإنسان من عراقه خنزیر فی ید مجذوم، فإنه لم یرض بأن جعله فی یـد مجذوم- و هو غایه ما یکون من [التنفیر] (۱)- حتی جعله عراق خنزیر. و لعمری لقد صدق علیه السّـلام و ما زال صادقا، و من أمّل سیرته فی حال خلوّه من العمل و ولایه الخلافه عرف صحه هذا القول) (۲).

«و أمرّ علی فوادی من حنظله یلوکها» قد تقدم تفسیره «ذو سقم ینسمها»، و فی نسخه: «فیشمها» (۳)، و المرجع إلی معنی واحد.

«کیف أقبـل ملفوفـات عکمتهـا»، أی شـددتها بثوب «فی طیّهـا، و معجونه کأنما (۴) عجنت بریـق حیّه أو قیّهـا؟»، هـذا الوصف لمزید التقبیح لها (۵) و التنفیر عنها؛ لما فیها من الأخطار و التبعات و الشبهات المهلکه، کالسم القاتل. کذا قیل (۶).

و لعل الأظهر أن وصفها بذلک إنّما هو لما ترتب علیها من غرض صاحبها بها، لا لکونها فی حدّ ذاتها کما ذکره؛ فإنّها متی کانت من وجوه الحلال و طیّب المال فإنه لا خطر فیها و لا شبهه و لا تبعه بالکلّیه کما ذکره.

«اللهم»، و الأصل: یا الله، و المیم عوض حرف النداء، و قد جاء الجمع بینهما فی الضـروره الشـعریه (۷). و عن الفرّاء: أن الأصل: یا الله آمنا بخیر (۸). و عن النضر ابن شمیل أن المیم للجمع، و المراد: نداء اللّه بجمیع أسمائه (۹). و هما ضعیفان.

۱- من المصدر، و فی النسختین: التمثیل.

۲- شرح نهج البلاغه ۱۹: ۶۷.

۳- و هو المطابق لما فی «ح» فی الحدیث الوارد أول الدرّه.

۴- فی «ح» و المصدر: کأنّها.

۵- فی «ح»: بها.

۶- الفوائد الطوسیه: ۱۵۶/ الفائده: ۴۶.

۷- انظر: شرح الرضی علی الکافیه ۱: ۳۸۴، شرح ابن عقیل ۳: ۲۶۵.

۸- عنه فی مجمع البیان ۲: ۵۴۸، شرح الرضی علی الکافیه ۱: ۳۸۴.

۹- المجموع شرح المهذب ۳: ۳۱۷، فتح الباری ۱۱: ۱۳۱.

ص: ۱۳۷

«إنّی نفرت منها نفار المهره»، هی الانثی من ولد الفرس، أو أول ما ینتج. کذا فی (القاموس) (۱).

و قال فی (المصباح): (و المهر: ولد الخیل، و الجمع: أمهار و مهار و مهاره، و الانثی: مهره، و الجمع: مهر، مثل: غرفه و غرف) (۲).

«من راکبها»، و فی نسخه: «من کیّها». قیل: (و هو أبلغ فی شده النفار) (۳).

«اریه السها و یرینی القمر!»، السها: کوکب خفیّ فی بنات نعش الصغری، و هذا مثل لطیف.

قال أبو هلال العسکری: (فأنکرت امرأه ذلک (۴) و قالت: سأجرب ذلک، فلمّا واقعها قال: أ ترین السها؟- و هو کوکب صغیر فی بنات نعش- قالت: هو ذا، و أشارت إلی القمر، فضحک و قال: اریها السها و ترینی القمر. فلمّا کان أیام الحجاج شکی إلیه خراب السواد، فحرّم لحوم البقر لیکثر الحرث، فقال بعض الشعراء:

شکونا إلیه خراب السواد فحرّم فینا لحوم البقر

فکان کما قیل من قبلنا اریها السها و ترینی القمر) (۵)

انتهی.

قال بعض الأعلام: (و لا یبعد أن یکون علیه السّلام هو المبتکر لهذا المثل کما قاله بعض الأعلام فی المثل [السائر] (۶) و هو: عند الصباح یحمد القوم السری).

۱- القاموس المحیط ۲: ۱۹۳- المهر.

۲- المصباح المنیر: ۵۸۳- المهر.

۳- الفوائد الطوسیه: ۱۵۶/ الفائده: ۴۶.

۴- إشاره إلی شأن ذکره العسکری فی أوّل القصه.

۵- البیتان من المتقارب. جمهره الأمثال ۱: ۱۱۷/ ۱۳۵.

۶- فی «ق»: العابر، و فی «ح»: الفائق.

ص: ۱۳۸

أقول: فیه بعد ظاهر؛ فإنه علیه السّلام کثیرا ما یستشهد بالأمثال المتقدّمه، مثل قوله فی الخطبه الشقشقیّه:

«شتان ما یومی علی کورها و یوم حیان أخی جابر» (۱)

و مثل قوله فی جواب المغیره و قد اعترضه فی بعض کلامه:

«أصبحت فردا لراعی الضان یلعب بی ما ذا یریبک منی راعی الضان» (۲)

و مثله کثیر. و لعل مراده علیه السّلام من ذکر هذا المثل: أنی اریه الآخره و یرینی الدنیا، و الآخره أمر خفیّ؛ لاحتیاجها إلی الفکر و الاستدلال، و کون غایتها لا تدرک بالحس، فهی من هذه الجهه مشابهه للسها، و الدنیا ظاهره مکشوفه مشاهده بالعیان، لا تحتاج إلی حجه و لا برهان، کالقمر الساطع.

«أمتنع من وبره»، واحده الوبر، و هو صوف الإبل و الأرانب و نحوها. قاله فی (القاموس) (۳).

«من قلوصها ساقطه»، القلوص من الإبل: الشابه، أو الباقیه علی السیر، أو أول ما یرکب من إناثها إلی أن تثنی، [ثم هی] (۴) ناقه. قاله فی (القاموس) (۵).

و فی (المصباح): (و القلوص من الإبل بمنزله الجاریه من النساء، و هی الشابه، و الجمع: قلص- بضمتین- و قلاص- بالکسر- و قلائص) (۶).

و قوله: «ساقطه» صفه ل «وبره»، و هو إشاره إلی تحقیرها و عدم الاعتداد بها.

«و أبتلع إبلا فی مبرکها رابضه؟»، أی بارکه، بمعنی: أمتنع من أقل قلیل، و هو

۱- البیت من السریع. نهج البلاغه: ۲۷/ الخطبه: ۳.

۲- البیت من البسیط. انظر شرح نهج البلاغه (ابن أبی الحدید) ۴: ۷۵، و فیه: هزءا لراعی الضأن أتبعه، بدل: فردا لراعی الضأن یلعب بی، و هو بهذا النص لأمیه بن الأسکر کما فی معجم البلدان ۲: ۱۵۱- جلذان.

۳- القاموس المحیط ۲: ۲۱۳- الوبر.

۴- من المصدر، و فی النسختین: فهی.

۵- القاموس المحیط ۲: ۴۶۱- قلص.

۶- المصباح المنیر: ۵۱۳- قلصت.

ص: ۱۳۹

وبره ساقطه، فکیف أبتلع إبلا رابضه؟! و هو کنایه عن الخطیر من الدنیا.

و قیل: إنه راجع إلی ما قدّمه، یعنی: أنی أمتنع من إعطاء صاع واحد لأخی مع شدّه احتیاجه، أو من أکل حلواء اهدیت لی مع میلی إلیها طبعا- فإن المؤمن حلویّ کما فی الخبر- (۱) و من لبس ما زاد علی المدرعه، و أکل ما زاد علی خبز الشعیر، فکیف أمیل إلی الدنیا و أظلم الیتیم و غیره (۲)؟

«أدبیب العقارب»، و هو سریان سمّها و أذاها فی البدن، أو مشیها الخفی یؤذی الإنسان. و الثانی أربط بقوله: «من وکرها». الوکر: عش الطائر. قاله فی (القاموس) (۳).

و قال الجوهری فی (الصحاح): (و کر الطائر- بفتح الواو-: عشه حیث کان فی جبل أو شجر، و جمعه: و کور و أوکار) (۴) انتهی.

و المراد هنا: مکان العقارب، تجوّزا.

«ألتقط»، أی آخذ. قال فی (القاموس): (لقطه: أخذه من الأرض، کالتقطه) (۵).

«أم قواتل الرقش»: جمع رقشاء، و هی الحیّه المنقطه بسواد و بیاض. قال فی (الصحاح): (حیّه رقشاء: فیها نقط سواد و بیاض) (۶). و هو من إضافه الصفه إلی الموصوف، «ارتبط؟».

«فدعونی أکتفی من دنیاکم بملحی و أقراصی، فبتقوی الله أرجو خلاصی. ما لعلی و نعیم یفنی و لذه تنسخها المعاصی». و المعنی: أن حال علی ینافی ذلک النعیم، و اختیاره یضاد تلک اللذه.

۱- بحار الأنوار ۵۹: ۲۹۵.

۲- الفوائد الطوسیه: ۱۵۷/ الفائده: ۴۶.

۳- القاموس المحیط ۲: ۲۲۰- الوکر.

۴- الصحاح ۲: ۸۴۹- وکر.

۵- القاموس المحیط ۲: ۵۶۵- لقطه، و فیه: فهو ملقوط، بدل: کالتقطه.

۶- الصحاح ۳: ۱۰۰۷- رقش.

ص: ۱۴۰

«سألقی و شیعتی»، فیه العطف علی الضمیر المرفوع المتصل من غیر تأکید و لا فصل، و هو خلاف المشهور بین النحویین، و الحق جوازه فی السعه، و هذا الخبر من أوضح شواهده.

و المراد بالشیعه هنا: الخلّص منهم، لا- من قال بإمامته مطلقا کما لا یخفی، فإن الخلّص منهم هم الداخلون تحت قوله (۱): «بعیون ساهره و بطون خامصه (۲)».

أی خالیه؛ إمّا بالجوع، أو بالصوم الموجب له. و هؤلاء الذین أشار إلیهم بقوله علیه السّلام:

«عمش العیون من البکاء، خمص البطون من الطوی، ذبل الشفاه من الظما» (۳) الحدیث.

وَ لِیُمَحِّصَ اللّٰهُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ یَمْحَقَ الْکافِرِینَ (۴) یقال: محص الذهب بالنار:

خلّصه مما یشوبه. قاله فی (القاموس) (۵). و فی (مختصر الصحاح): (محص الذهب بالنار: خلّصه ممّا یشوبه، و بابه: قطع. و التمحیص: الابتلاء و الاختبار) (۶) انتهی.

قیل: (و المعنی: حصل ما حصل من تضییق الدنیا علی المؤمنین و الشیعه المخلصین، و التوسعه علی الکافرین و الظالمین؛ وَ لِیُمَحِّصَ اللّٰهُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ یَمْحَقَ الْکافِرِینَ). و الظاهر بعده.

و بهذا الحدیث الشریف نختم درر هذا الکتاب، و نحبس القلم عن الحرکه و الاضطراب، حامدین له سبحانه علی ما وفقنا إلیه من الفوز بسعاده ختامه، و یسّره لنا من نظم هذه الدرر فی سلک نظامه، مصلّین علی نبیّه و آله، القائمین بمعالم حلاله و حرامه.

۱- من «ح».

۲- کذا فی النسختین، و قد مرّ فی الحدیث أوّل الدرّه بلفظ: خماص، و کذلک هو فی المصدر.

۳- مهج الدعوات: ۴۰۸، بحار الأنوار ۹۲: ۳۸۲/ ۲۷.

۴- آل عمران: ۱۴۱.

۵- القاموس المحیط ۲: ۴۶۵- محص.

۶- مختار الصحاح: ۶۱۶- محص.

ص: ۱۴۱

و قد جاء هذا الکتاب بحمد اللّه سبحانه و برکه من نسب إلیه- صلوات اللّه و سلامه علیه- مشتملا علی تحقیقات رشیقه، و تدقیقات أنیقه، و فوائد شریفه، و فرائد لطیفه، و عوالی لآل لم یسبق إلیها سابق من علمائنا الأبرار، و زواهر جواهر لم یحم حولها فکر من الأفکار، و لا اشتمل علیها مصنّف فی هذا المضمار. هذا مع ترادف أنواع النوائب و تفاقم الخطوب و المصائب فی ضمن اشتغالی بتألیفه، و جمعه و تصنیفه، حتی إنه بقی مدّه مدیده فی قالب التعویق و النسیان، بل آل بعضه إلی الذهاب بما وقع علیّ من حوادث الأزمان، حتی منّ اللّه تعالی بالتوفیق للتوطن فی جوار سیدی و سندی إمام السعداء و سیّد الشهداء- صلوات اللّه علیه و علی آبائه و أبنائه و من یعجز لدیه- فوفقنی اللّه تعالی لإتمامه.

و اللّه أسأل أن یجعله ذخرا لی عنده لیوم الجزاء، و أن یلحقنی بمن نسبته إلیه مع جمله الآباء و الأبناء إنه الکریم الوهّاب؛ بل أکرم من سئل فأجاب.

و کتبه بیمینه الداثره- أعطاه اللّه تعالی کتابه بها فی الآخره- فقیر ربه الکریم، و أسیر حوبه العظیم، یوسف بن أحمد بن إبراهیم الدرازی البحرانی- أصلح اللّه تعالی له أحوال الدارین، و أذاقه حلاوه النشأتین- بتاریخ الیوم العشرین من شهر ذی القعده الحرام من السنه السابعه و السبعین بعد المائه و الألف من الهجره المحمدیه، علی مهاجرها و آله أفضل صلوات و تحیّه، حامدا مصلّیا مسلّما مستغفرا، آمین آمین (۱)

۱- فی «ح» بعدها: و بعد: فقد فرغت و وفقت لإتمام هذا الکتاب المستطاب، العزیز المکرم عند اولی الألباب، الذی لیس کمثله فی مصنّفات علمائنا الأطیاب، نفعنا اللّه و سائر المؤمنین به و بما فیه، و متّعنا بدوام بقاء مؤلّفه الاستاذ الاستناد، العلّامه النحریر الروایه الحدیث، العارف المتأله، المحقق المدقّق، شکر اللّه مساعیه الجمیله لجمعه و تألیفه بمحمد و آله، الفقیر الحقیر النحیف المحتاج إلی رحمه ربه المتفرّد عن الأولاد و الأزواج المقرّ فی الخفی و الجلی، حسن الشریف ابن المرحوم المبرور الملّا محمد علی السبزواری مولدا و الکربلائی مسکنا و موطنا و مدفنا إن شاء اللّه، فی سادس ربیع الأوّل سنه ثمانین و مائه بعد الألف من الهجریه النبویه. و کذلک ورد فیها بعده: و أمّا بعد: فقد وفقنی اللّه تعالی بلطفه العمیم و فضله الجسیم للفراغ من تصحیح هذا الکتاب المستطاب، المعزز المکرم عند اولی الألباب، ضاعف اللّه قدر مصنّفه الاستاذ الاستناد، و أطال بقاءه إلی یوم التناد، العلّامه المتأله، الفرید فی عصره، الوحید فی دهره، شکر اللّه سعیه الجمیل فی جمعه و تألیفه و نضده و ترتیبه، و متعنا بطول حیاته و دوام خدمته و شرف صحبته، من نسخته الأصلیه فی جمع من الفضلاء- کثّر اللّه أمثالهم فی الدنیا- و وفقنی لبذل جهدی فی التصحیح بقدر و سعی و طاقتی و صرف همی فی ذلک بمقدار قدری و همتی، فصح غایه التصحیح، إلّا ما غاب عن البصر و کلّ عنه النظر، و المرجو من إخوان الدین و خلّان الیقین الناظرین فیه المنتفعین منه- بعد التماس الدعاء- أن یصححوا بعد التأمل الصادق ما غاب عن نظری الکلیل العلیل، فإنی مع قصوری و عجزی و شتات شملی معترف بالسهو و النسیان، فإنهما کالطبیعه الثانیه للإنسان. و وقع الفراغ من التصحیح فی رابع عشر وردت فی الاصل بلفظ: جهاردهم، و هی فارسیه. شهر جمادی الثانیه سنه ۱۱۸۰.

ص: ۱۴۲

قـد وافق الفراغ من تحریر هـذا الکتاب المسـتطاب بعون الملک الوهّاب، بقلم الفقیر الحقیر المقر بالـذنب و التقصـیر، أقل العباد عملا صالحا و أکثرهم ذنبا قبیحا قبحا فاضـحا، محمد بن خلف الستراوی البحرانی- بلّغه اللّه جمیع الأمانی و إفاضه الخیر السـبحانی، و کفاه شر السـیئات المهلکـات، و وقـاه الآفـات جمیعـا و البلیات، بمحمـد و آله السادات، أفاض اللّه علیه و علیهم أفضل الصـلوات و أشـرف التحیات- و ذلک بالیوم السابع من شهر جمادی الاولی أحد شهور السنه (۱۲۰۰)، المائتین بعد الألف من الهجره النبویه علی مهاجرها و آله أفضل الصلاه و أکمل التحیه.

کتبت ذلک لعالی الجناب، العلی الأمجـد و الأرشـد، السـعید الأسـعد، الأخ الصـفی و الکنز الوفی، الـذکی الألمعی، و البدر المضـی، الأشرف الأنبل، و الأکمل الأفضل،

ص: ۱۴۳

شیخنا الشیخ محمد ابن العلّامه الفاضل الآصفی و النور المتناهی فی الضیاء، بل الشمس البازغه المشرقه علی کل ما خلق اللّه و برأ، أوحد العلماء و أذکی [..] (۱)

الحکماء، المؤید بروح القدس، و المسدد بحیاه الأنفس الروحانیه و العلوم الإلهیه و السنّه المحمدیه النبویّه و [..] (۲) الجعفریه، شیخنا و مولانا و عمادنا و مقتدانا المصفی من کل درن و مین، علّامه الزمان شیخنا الشیخ حسین [..] (۳)، سلمهما اللّه تعالی، و أیدهما و نجّاهما من کل سوء و عصمهما، و کذلک أبناؤهما و إخوانهما، و وقاهم اللّه جمیعا جمیع الشرور، بحق محمد و آله صلّی اللّه علیه و آله البدور، آمین بحق محمد و آله الطاهرین صلوات اللّه علیهم أجمعین.

و لقد کتبته بالید الفانیه للشیخ الأمجد الشیخ محمد ابن شیخنا الشیخ الأفضل الأسعد الأرشد الشیخ حسین ابن المرحوم المبرور خدین الولدان و الحور، الفاضل الشیخ محمد بن الفردوسی العلّامه الشیخ أحمد ابن المرحوم الشیخ إبراهیم الدرازی البحرانی، متعه اللّه به و بغیره طویلا، و أفاض علیه الخیرات بکره و أصیلا، إنه سمیع الدعاء قریب مجیب، و الحمد للّه (۴).

۱- سقط فی مصوّره المخطوط.

۲- سقط فی مصوّره المخطوط.

۳- سقط فی مصوّره المخطوط.

۴- قد وافق الفراغ .. و الحمد للّه، لیس فی «ح».

درباره مرکز

بسمه تعالی

هَلْ یَسْتَوِی الَّذِینَ یَعْلَمُونَ وَالَّذِینَ لَا یَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند ؟

سوره زمر/ ۹

مقدمه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ هـ .ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسریع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفا علمی و به دور از تعصبات و جریانات اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر مبنای اجرای طرحی در قالب « مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:

۱.بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام)

۲.تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی

۳.جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه ، تبلت ها، رایانه ها و ...

۴.سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو

۵.گسترش فرهنگ عمومی مطالعه

۶.زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:

۱.عمل بر مبنای مجوز های قانونی

۲.ارتباط با مراکز هم سو

۳.پرهیز از موازی کاری

۴.صرفا ارائه محتوای علمی

۵.ذکر منابع نشر

بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده ی نویسنده ی آن می باشد .

فعالیت های موسسه :

۱.چاپ و نشر کتاب، جزوه و ماهنامه

۲.برگزاری مسابقات کتابخوانی

۳.تولید نمایشگاه های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماکن مذهبی، گردشگری و...

۴.تولید انیمیشن، بازی های رایانه ای و ...

۵.ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com

۶.تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و...

۷.راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی

۸.طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و...

۹.برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم (مجازی)

۱۰.برگزاری دوره های تربیت مربی (مجازی)

۱۱. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و... در ۸ فرمت جهانی:

۱.JAVA

۲.ANDROID

۳.EPUB

۴.CHM

۵.PDF

۶.HTML

۷.CHM

۸.GHB

و ۴ عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه :

۱.ANDROID

۲.IOS

۳.WINDOWS PHONE

۴.WINDOWS

به سه زبان فارسی ، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان .

درپایان :

از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقلید و همچنین سازمان ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می نماییم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان –خیابان عبدالرزاق – بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای – کوچه شهید محمد حسن توکلی –پلاک ۱۲۹/۳۴– طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

دفتر تهران: ۸۸۳۱۸۷۲۲ ـ ۰۲۱

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانه‌ای
قائمیه
اصفهان
www
برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی
www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.ir
مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.
۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹